

Вост. № 134
37/93 91
Д. А. Зминовъ
Гласовникъ О. З.

УРОКЪТЪ
ОТЪ
ДОБРО ПОЛЕ

scan from von danitz
staff@ariergard.net

Д. АЗМАНОВЪ
г. щ. полковникъ о. з.

УРОКЪТЪ
ОТЪ
ДОБРО ПОЛЕ

„Голѣмиятъ моментъ завари едно
малко поколѣние“.

1985

ПЕЧАТНИЦА КНИПЕГРАФЪ, „ГР. ИГНАТИЕВЪ“ 11
СОФИЯ

*На подпоручикъ Ст. Мазгаловъ
и на всички ония, които сложи-
ха юнашки глави на Добро Поле
за слава и гордостъ на Родина-
та, посвещавамъ тази книга.*

Авторътъ

ВЪВЕДЕНИЕ

Преди известно време, когато сподѣлихъ съ единъ мой добъръ приятелъ мисълта си да говоря публично за Добро-поле, той сви вежди и ми каза:

— Не можа ли да изберешъ друга тема? Българската военна история е пълна съ толкова свѣтли дати и имена, че е по-добре да мълчимъ, да забравимъ Добро-поле.

Азъ зная, че това мнение се сподѣля и отъ голѣма частъ отъ българското просвѣтено общество. И именно това показва, че Доброполската трагедия е малко позната на обществото въ нейната истинска свѣтлина. Въ специалната военна — чужда и наша — литература е писано твърде много по този въпросъ; една парламентарна анкета и единъ държавенъ съдъ събраха много данни за действията на голѣма частъ отъ участниците въ събитията въ тия сѣдбоносни дни, но събранитѣ материали не сѣ систематизирани, изяснени и добили широка известность. Може би, поради изпитваната болка, ние не искаме да човъркаме една жестока рана, може би ние искаме да покриемъ веднажъ завинаги съ покривалото на забравата ония събития и лица, които станаха непосредствена причина за националното ни нещастие. Така или инакъ, Добро-поле стана синонимъ на едно падение, и ние го спомняме само съ проклятие въ уста къмъ ония български войници и офицери, които презъ септемврийскитѣ дни на 1918 година се намѣриха на Доброполскитѣ висоти. Обикновено ние имъ лепваме етикета „предатели“ и ги отминаваме съ презрение.

При излагането по-нататъкъ на фактитѣ, азъ ще предоставя на читателитѣ сами да преценятъ, доколко е основателно това, станало вече банално, прозвище за защитниците на Добро-поле, но азъ не мога да се въздържа да не направя веднага една преценка на твърде лекомисленото обвинение върху цѣли български полкове, покрили себе си съ неувѣхваща слава

въ толкова много кръвопролитни боеве. Произнасяйки на лека ржка това обвинение, ние не си задаваме дори въпроса, дали е съвмѣстимо съ честъта на нацията, съ честъта на армията ни, съ нейното славно минало едно тъй позорно петно. Ние не сме и мислили, че дори ако, за голѣмъ нашъ срамъ, ние бѣхме разбити въ 1918 г. благодарение на предателството на българскитѣ войници, ние би следвало да затворимъ уста и да скриемъ завинаги отъ себе си, отъ чужденцитѣ и отъ по-младитѣ единъ тъй позоренъ фактъ. Въмѣсто това, ние крещимъ на всеуслишание за предателство, оправдаваме се съ него, като забравяме за онази печална слава, която оставяме въ наследство на идващитѣ следъ насъ поколения. Така това позорно обвинение намѣри най-широко разпространение въ всички сръди, поради остро чувствуваната необходимостъ да се даде нѣкаквъ отдушникъ на народната и лична мъжа. То стигна до тамъ, че въ казармитѣ на войницитѣ, очевидно съ „възпитателна“ цель, бѣ окачена една срамна картина — какъ българскитѣ войници на Добро-поле сж навели знамената си надъ окопитѣ, презъ които минава свободно противника-победителъ.

Непровѣрено, необмислено, прибързано това обвинение бѣ запечатано най-напредъ съ една срамна заповѣдъ по действащата българска армия. Безъ всѣ какви конкретни доказателства, то бѣ повторено покъсно и предъ анкетната комисия, и предъ държавния съдъ, а следъ това то вече плъзна по цѣлата страна, а доскоро то бѣ лозунгъ и въ нашитѣ партизански борби.

Предъ анкетната комисия м-ръ Малиновъ казва, че Франше Д'Епре казалъ на Ляпчева въ Солунъ, че пробивътъ се дължалъ не само на съглашенското надмощие, но защото имало и предатели въ **София...** (к. н.)

Предъ държавния съдъ помощникъ главнокомандуваниятъ генералъ Тодоровъ казва: „Азъ мисля, че е имало предателство, но да го докажа не мога“ . . . и по-долу: „Станалото на Добро-поле е предателство“.

Началникътъ на Щаба на армията генералъ Бурмовъ не е категориченъ. Той казва: „Дали е имало предателство, е трудно да се опредѣли. Въ Щаба нѣмаше доказателства за това . . . Споредъ сведенията на Главната квартира, въ **Солунъ и Швейцария** е имало български, които сж предателствували“.

Това обвинение бѣ добре дошло по-късно и за генералъ Лудендорфа, та и за други германски писатели (Цвелъ, Новакъ и др.), които се възползуваха отъ него, за да оправдаватъ своето поражение, и като едно облекчение на тѣхната съвѣсть за отговорността имъ предъ насъ — тѣхнитѣ бойни другари и съюзници.

Генералъ Лудендорфъ ни клевети съ тия думи: „Съгласенската пропаганда, поддържана, вѣроятно, съ значителнитѣ си парични сръдства (подозира се американския консулъ Мърфи, б. н.), унищожи напълно вѣрата на българската войска въ възможността за достигане на крайната победа. Безъ сериозна съпротива българитѣ си отидоха по домоветѣ“.

Само сръбскитѣ и гръцки автори пишатъ въ наша защита. Сръбскиятъ полковникъ Калафатовичъ, единъ отъ нашитѣ достойни противници, пише: „Легендата за българско предателство е съвършено невѣрна и съ умисълъ разпространявана отъ германцитѣ“. Въ сѣщия смисълъ пише и гръцкия авторъ капитанъ Фотиадесъ.

Где е истината, ще се види нагледно отъ по-нататъшното наше изложение.

Ако се касаеше само да събера всички материали по нашето поражение презъ 1918 г. и да представя предъ сѣда на обществената съвѣсть дѣлото по т. н. предателство на Добро-поле, и това би било достатъчно, да оправдае избора на моята тема.

Но азъ имахъ и други още мотиви за своето решение. Не напразно е казано, че войната е най-сериозното изпитание за народитѣ, че войната е най-вѣрховното напрежение на всички физически и духовни сили на нацията, че войната е една отъ формитѣ на борбата за съществуване въ природата, една отъ проявитѣ на националната мощъ, на нейния културенъ, организационенъ и мораленъ гений, и само тя дава отговоръ на вѣчния въпросъ: да бѣдемъ или да не бѣдемъ. Независимо отъ това, дали ние сме защитници на грубата и жестока военна борба или не, дали сме кротки миролюбци или поклонници на силата, призракътъ на войната периодически надвисва надъ главитѣ на народитѣ, и тѣ, щатъ не щатъ, сѣ принудени да изтеглятъ меча. И тогава „горко на победенитѣ“. Има

ли днес нѣкой повече отъ насъ да чувствува жесто-
ката истина на тия думи? Може би мнозина отъ моитѣ
читатели ще ме подозратъ, че съ тия думи азъ правя
пропаганда на силата. Не, азъ не искамъ да мина въ
числото на ония, „сѣячи на страхотии“ за които говори
Хендерсънъ, но моето желание е да подчертая ония
вѣчни истини, които народитѣ съ кѣса паметъ най-
често и най-лесно забравятъ, приспивани отъ сладкитѣ
звуци на пѣсенята за тихо и мирно сѣществуване. За
жалостъ, дали поради слаба държавна и историческа
традиция или поради духовно предразположение, тѣзи
миролюбиви и нѣжни пѣсни намиратъ най-често от-
звукъ въ нашитѣ български души, та затова е необхо-
димо по-често да се припомнятъ и жестокитѣ истини.

Днесъ или утре, безразлично кога, ние ще бждемъ
заставени да подложимъ на нова провѣрка нашитѣ
сили, да подложимъ нацията на ново изпитание и, ако
не искаме да бждемъ окончателно заличени отъ исто-
рическата сцена, трѣбва да черпимъ поука, както отъ
своитѣ успѣхи, тѣй и отъ своитѣ грѣхове. Ние трѣбва
да имаме доблестята да подложимъ на оценка дѣлата
си отъ вчерашния день и да познаемъ своитѣ добро-
детели и своитѣ недостатъци. Народитѣ, както и от-
дѣлнитѣ личности, се каляватъ въ страданията, стига
да потърсятъ поука отъ тѣхъ. Въ тоя смисълъ Добро-
поле трѣбва да стане изходенъ пунктъ за една нова
епоха въ нашия животъ, защото нѣма по-скѣпо пла-
тенъ урокъ отъ насъ, отколкото тоя на Добро-поле! И
затова, не мълчание, не зариване главата въ пѣсѣка!
Нашата съвѣсть не трѣбва да престава да бжде из-
мѣчвана отъ въпроса: какъ, защо следъ толкова по-
бедни успѣхи ние стигнахме отъ Добро-поле до Ньойи?

ВОЕННОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ВСИЧКИ ФРОНТОВЕ КЪМЪ МЕСЕЦЪ СЕПТЕМВРИЙ 1918 Г.

Когато се разглеждат боеветъ презъ м. септември 1918 г. на Добро-поле, ние нѣма да имаме една точна представа за тѣхъ, ако не хвърлимъ погледъ и върху военното положение въ онзи моментъ на всички военни фронтове.

Къмъ края на свѣтовната война общото всенно положение бѣ следното: Русия бѣ отдавна излѣзла отъ строя и, потънала въ междуособни борби, сключи т. н. Брестъ-Литовски миръ въ края на декември 1917 г. Ромъния сѣщо бѣ отдавна принудена да сложи орѣжието. Турция, вследствие на разложението на руската армия, имаше успѣхи въ Кавказъ и водѣше мирни преговори съ Русия, но въ сѣщото време разбитата турска армия въ Сирия, въпрѣки усилията на германцитѣ да я спасятъ, постепенно отстъпваше подъ натиска на англичанитѣ отъ Египетъ, които бѣха заели вече Ерусалимъ и по-голѣмата частъ отъ Сирия. На италианския фронтъ се бѣха окопали една срещу друга на р. Пияве австрийската и италианската армии и повече отъ година този фронтъ бѣ непромѣненъ.

На западния фронтъ бѣха изправени единъ срещу другъ най-силнитѣ числено и технически противници и тукъ неминуемо щѣше да се реши изходътъ на цѣлата война. Единъ германски успѣхъ на този фронтъ щѣше да реши сѣдбата, както на италианския, така и на нашия фронтъ и обратно: съ каквито подвизи и слава да се покриеше нашата армия, ние щѣхме да изгубимъ войната и всички териториални придобивки, щомъ германската армия бѣдеше разбита. Но за всички обективни наблюдатели на военнитѣ събития, германцитѣ бѣха изгубили всѣкаква възможность да завъртятъ колелото въ тѣхна полза още следъ неуспѣха на тѣхната голѣма офанзива презъ пролѣтътъ — мартъ, априлъ и май на 1918 г. Следъ тази офанзива, въ която тѣ поставиха на карта всички запаси на

своитѣ материални и морални сили и не успѣха да разбиятъ съглашенцитѣ, войната бѣ вече безвъзвратно изгубена за тѣхъ и насъ и спечелена отъ Съглашението. Ако искаме да се изразимъ съ езика на ония, които окачествиха нашето поражение съ предателство, ние би следвало да кажемъ, че историята на предателството датира още отъ тоя германски неуспѣхъ на западния фронтъ. Оттогава събитията започнаха да се редятъ съ по-голѣма бързина, свежата американска армия засилваше ежедневно фронта на съглашенцитѣ и пълната катастрофа за германци, а, следователно, и за насъ, бѣ само въпросъ на дни и месеци. Отъ германска страна борбата се водѣше вече не за победа, а за спасяване на онова, което можеше още да се спаси, за по-леки условия за миръ и за запазване на германската национална честъ.

А ние воювахме, очевидно, защото искахме да останемъ до край рицари, вѣрни на общата съюзническа кауза, съ смѣтната надежда, че така ние ще можемъ да се спасимъ отъ окончателенъ погромъ. Знаеха ли и схващаха ли нашитѣ водители въ тия моменти истинското военно и политическо положение, съ огледъ на свещенитѣ български интереси? Намъ е позволено днесъ да се съмняваме, защото не можемъ да допуснемъ, че иначе тѣ не биха потърсили и друго решение за нашата участъ. Ние имаме днесъ всички данни да твърдимъ, че нашитѣ отговорни водачи не познаваха истинското положение на Германия на западния фронтъ, че нашиятъ представител при този фронтъ, съзнателно или не, зле ориентираше нашето правителство, и то не можа да се реши да вземе едно смѣло решение. Дори следъ пълното отстъпване на германската армия, този нашъ воененъ представител заблуждава правителството, че германцитѣ разполагали съ още 80 дивизии, съ които ще предприематъ една нова атака*).

По много причини въпросътъ за съюзническата вѣрность бѣ изгубилъ вече всѣкакво значение за насъ,

*) „На 8 августъ настѣпва обратъ въ германската армия. Намъ не бѣ известно това официално. Генералъ Ганчевъ донасяше, че Лудендорфъ не се съмнява въ крайния успѣхъ и пр.“

Генералъ Бурмовъ предъ анкетната комисия.

и надъ този чисто романтиченъ въпросъ стоеше въпросътъ за спасяването на държавата на **всѣка цена** и то, колкото е възможно **по-бързо**. Азъ бихъ оприличилъ нашето положение тогава съ положението на единъ потъващъ въ стихията на морето параходъ, когато всички странични съображения се подчиняватъ на едно единствено съображение: — да се спасява, каквото е възможно да се спаси.

Вѣрно е, че въпросътъ за вѣрността на договора не е безъ значение въ международнитѣ отношения. Това е въпросъ за моралния престижъ на нацията въ международното семейство. Ние разбираме и ридарскитѣ чувства, които сѣ вълнували българския главнокомандуващъ, когато той дори въ последния моментъ, отъ болницата въ Виена, съ телеграма гарече българското правителство предателско, загдето е поискало примирие, но условията бѣха така коренно промѣнени отъ момента, когато бѣха поети договорнитѣ задължения, че въпросътъ за честъ и чувствата трѣбваше да отстъпятъ мѣсто на разума и дълга. Фридрихъ Великий, безспорно голѣмъ и честенъ войникъ и патриотъ, е казалъ въ единъ аналогиченъ случай: „Нека позора да бѣде мой, стига да спася Прусия“.

Нашитѣ водители сѣ мислили, обаче, иначе. Единъ отъ виднитѣ министри на това време казва гредъ анкетната комсия: „Азъ не съмъ никога помислювалъ съ предателство да ползувамъ отечеството си“.

Българското правителство, омотано въ една мѣгла отъ неведение за истинското положение, както на западния, така и на нашия собственъ фронтъ тнѣше въ колебания между чувствата на дългъ къмъ съюзницитѣ, страхъ отъ нашата Главна квартира, страхъ отъ нѣкои войскови части, отъ поведението на Царя*), хранише смѣтната надежда, че нѣкакво чудо отъ невиделица ще спаси и ще помогне на България. Безъ ясенъ погледъ и смѣлостъ, то не се реши поне на единъ самостоятеленъ опитъ, на единъ жестъ, за да спаси страната, докато имаше още, какво да се спасява. А между

*) „Въ августъ Държавниятъ глава и главнокомандуващиятъ бѣха по-силни отъ правителството“. (Малиновъ предъ анкетната комсия).

тсва времето бързо хвърчеше и вжето все повече и повече се стѣгаше около шията на съюзниците ни и около нашата собствена шия.

Германското командване разбираше вече много добре положението си. На 15 юний 1918 г. то направи един последен опитъ, една последна конвулсия да бие противниците си при Реймсъ, но само следъ два дни — на 17 юний то се убеди, че опитътъ му е безплоденъ и заповѣда да се спре настѣплението. (Вж. схема № 1).

Французитѣ, обаче, не се задоволиха само съ отбиване на германската атака, а сами преминаха въ настѣпление къмъ Мондидие и Соасонъ. Предшествувани отъ голѣмо количество танкове, тѣ изненадаха германцитѣ и последнитѣ започнаха да отстъпватъ. Резултатътъ отъ този бой бѣше вече плачевенъ за германцитѣ. Тѣ изгубиха 800 орѣдия и 16.000 пленници, изгубиха и всички свои успѣхи, постигнати при майската офанзива, но най-важното, изгубиха и вѣра въ силитѣ си**). Тилътъ на армията бѣше вече пъленъ съ дезертѣори, въ войската започнаха бунтове, и Главната квартира предупреждава правителството за опасното положение на фронта. Следъ този бой взитѣ ясно и видимо натежаватъ вече въ полза на Съглашението, съюзниците спечелиха вѣра въ успѣха си, французкиятъ ентузиазъмъ се възпламени. Отъ западния фронтъ, този повишенъ духъ и вѣра гъ успѣха се пренесе веднага и върху духа на нашитѣ противници на македонския фронтъ.

Маршалъ Фошъ се възползува отъ това състояние на фронта и подготви общо настѣпление на съглашенскитѣ армии. На 8 августъ, т. е. близо 40 дни преди нашето поражение, съглашенскитѣ армии преминаха въ общо настѣпление и следъ редица боеве Германското главно командване се призна победено, и оттегли армията на укрепената позиция „Хинденбургъ“. Но и на тази позиция германската армия не

***) Като прочита бюлетина за това германско поражение Българскиятъ главнокомандуващъ казва: „Тѣ не могатъ вече никога да спечелятъ надмощие . . .“ Но той си остана до край вѣренъ на рицарската съюзническа дума, защото мислѣше, че войната ще доведе до пълно изтощение дветѣ страни и единъ почтенъ за дветѣ страни миръ.

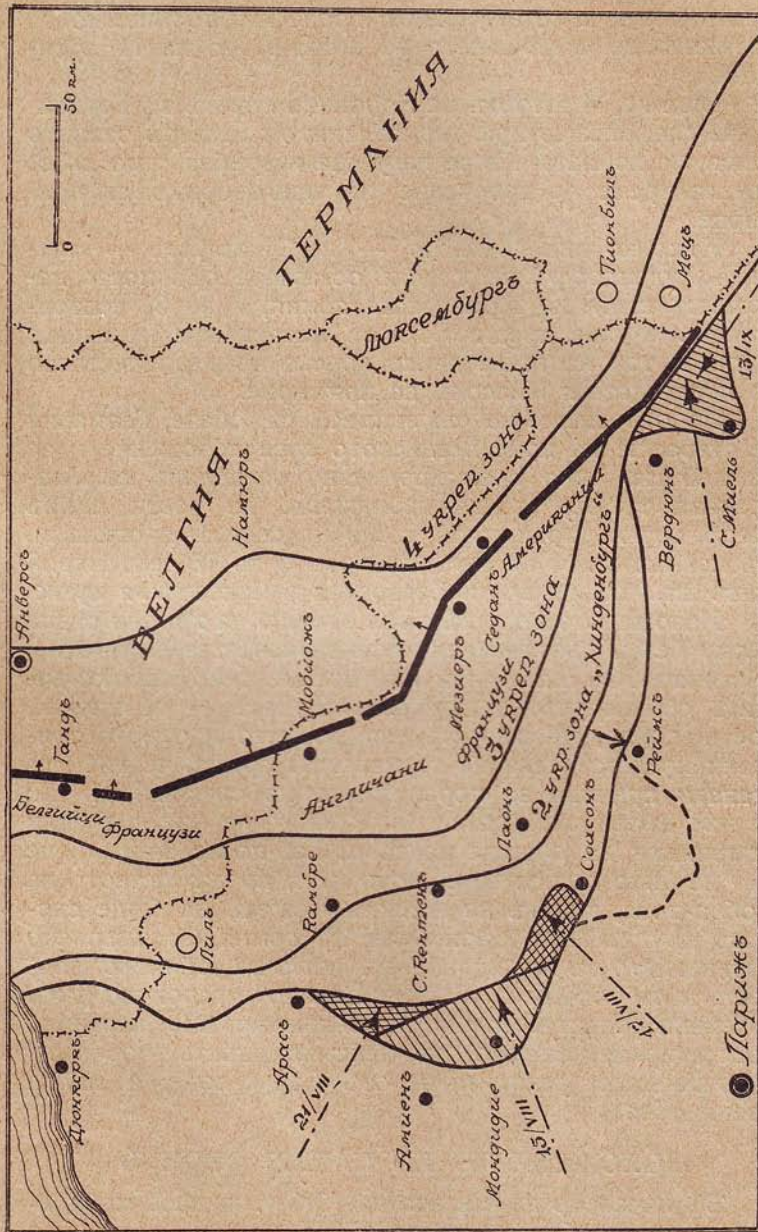

Схема № 1. Отступление на германцы (Август—Ноември 1918 г.)

мога дълго да се задържи и продължи постепенно да отстъпва до сключването на примирието на 11 ноември.

Още на 14 август на Коронния съветъ въ Германската главна квартира, германският канцлеръ открито заяви, че войната е вече изгубена и трѣбва само да се печели време до започване на преговоритѣ за примирие.

Нѣколко дни по-късно — на 24 августъ — генералъ Лудендорфъ си подаде оставката отъ поста началникъ щаба на германската армия, а на 21 септември т. е. още преди пълната катастрофа на нашия фронтъ, той настоява да се поиска посрѣдничеството на председателя Уйлсонъ за примирие.

По отношение на съюзницитѣ си, обаче, Германия се стараеше да крие истинското свое положение и за да избѣгне едно преждевременно разпадане на Централния съюзъ, тя ни изпращаше на гости единъ следъ други държавнитѣ глави на своитѣ провинции. Въ най-опаснитѣ за насъ дни отъ 8 до 15 септември намъ ни бѣха на гости Баварския и Саксонския крале.

Изложеното до тукъ нѣма за целъ да хвърли сѣнка върху безспорнитѣ велики военни качества на нашитѣ съюзници. Съ тия данни ние искаме само да отхвърлимъ обвинението върху самитѣ насъ — обвинение, което дойде, за жалостъ, на времето и отъ авторитетни представители на германската армия, че ние сме станали причина за поражението на съюзницитѣ ни, че ние първи сме „разплели чорапа“, че ние сме били измѣнници на общата кауза и, най-последно, намека, че ако не било подкупничеството ни и предателството на Добро-поле, краятъ на войната можелъ да бѣде съвсемъ другъ. Така, върху нашата армия бѣ хвърлено обвинението въ малодушие, въ липса на войнишка доблестъ и съ това се засѣнчваше нейното героично дѣло и нейния подвигъ. Срещу тия обвинения ние енергично протестираме, защото, въ действителностъ, чорапътъ започна да се разплита не отъ Добро-поле, а много преди това.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА НАШИЯ ФРОНТЪ

Въ началото на есента на 1918 г. нашата мобилизирана армия броеше общо 878.000 души, отъ които 608.000 бѣха на фронта, а 180.000 бѣха въ вътреш-

ността на Царството, въ Добруджа и Моравско. Армията заемаше грамадния фронтъ отъ р. Шкумба въ Албания до устието на р. Марица.

Войскитѣ на южния фронтъ бѣха разпредѣлени и организирани както следва (в. схема № 2).

I. Група армии Ф. Шолцъ.

Резервъ на групата — 7 дружини, 50 карт., 6 орджия

а) 11-а армия (Генералъ Шойбенъ)

62 корпусъ:	{	Сборна дивизия	23 др.,	225 карт.,	69 ор.
		6 пех. дивизия	12 "	146 "	58 "
		1 " "	15 "	197 "	57 "
61 корпусъ:	{	302 пех. дивизия	14 др.,	144 карт.,	63 ор.
		4 " "	12 "	138 "	48 "
		2 " "	18 "	222 "	108 "
		3 " "	22 "	224 "	77 "
Резервъ на армията		10 "	106 "	— "	
			126 "	1401 "	480 "

11-а армия заемаше фронта отъ р. Шкумба до Кожухъ планина. Задачата на армията бѣше да брани достѣпа на противника по Битолското поле къмъ Прилѣпъ и отъ Мъгденско за долината на р. Вардаръ, къмъ Кавадарци и Градско.

б) 1-а армия (Генералъ Нерезовъ)

5 пехотна дивизия	24 др.,	267 карт.,	188 ор.
Планинската "	9 "	92 "	69 "
9 пехотна "	17 "	184 "	119 "
1/11 пех. бриг.	6 "	64 "	24 "
Резервъ на армията	7 "	56 "	— "
	63 "	663 "	400 "

1-а армия заемаше фронта отъ Кожухъ планина до Бѣласица планина. Задачата на тази армия бѣ да пази пѣтищата по долината на р. Вардаръ за Скопие и презъ Струмица по най-късия пѣтъ за България.

II. 2-а армия (генералъ Луковъ)

11 пех. дивизия	12 др.,	139 карт.,	62 ор.
7 " "	15 "	139 "	97 "
8 " "	15 "	184 "	80 "
Резервъ	—	—	12 "
	42 "	462 "	251 "

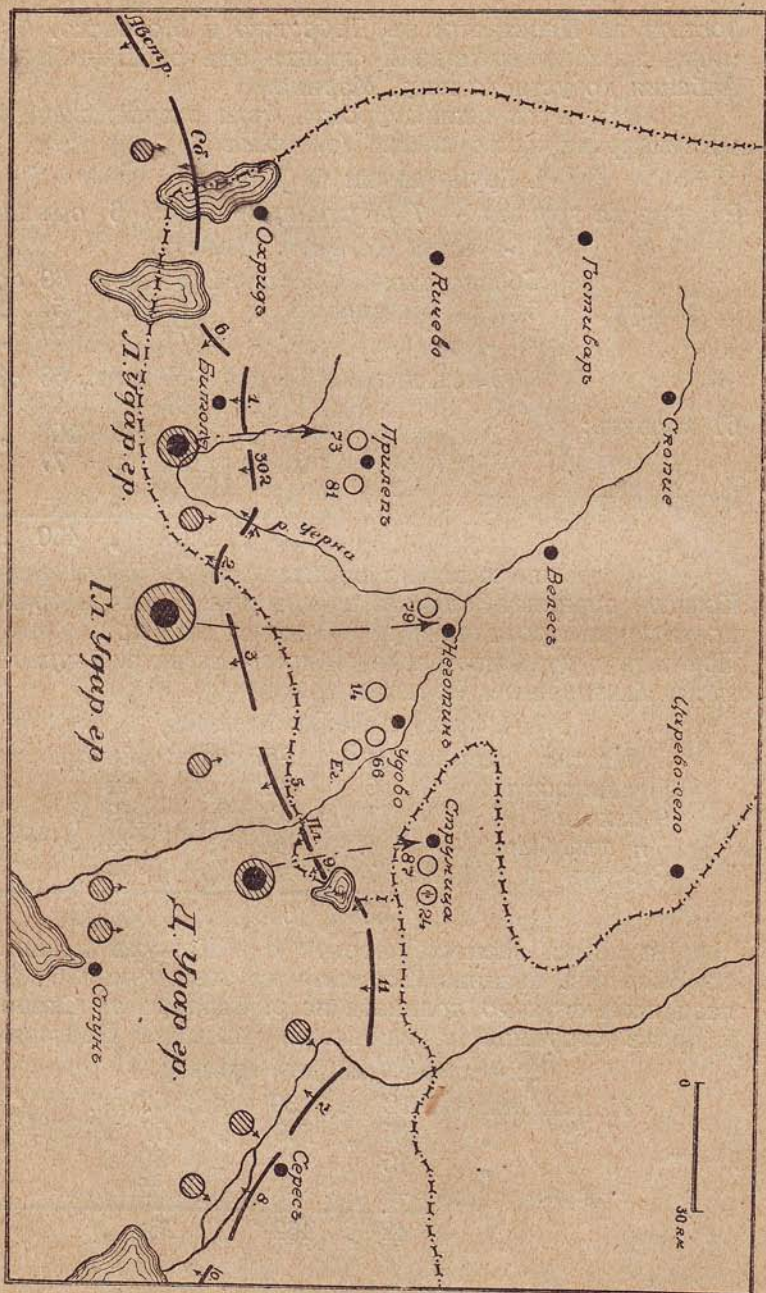

Схема № 2. Положението на деветъ страни къмъ 14 септември 1918 г.

Тази армия заемаше фронтъ отъ Бѣласица до Тахинското езеро. Тя преграждаше пътищата на противника презъ Струма къмъ Сересъ и Драма и по долината на Струма за Горна Джумая — София.

III. 4-а армия (Генералъ Тошевъ)

10 пех. дивизия 6 др., 32 карт., 44 ор.

Конница 24 ескадрона.

Заема фронта отъ Тахино до устието на Марица.

IV. Резервъ на Главната квартира

9 др., 96 карт., 36 ор.

При едно внимателно разглеждане на разположението на нашитѣ войски отъ стратегическа и тактическа гледна точка, ние бихме могли да намѣримъ въ него твърде голѣми недостатѣци, но това не е нашата целъ. Достатъчно е за сега да констатираме, че армията ни бѣ прѣсната на единъ огроменъ фронтъ, съ три главни участѣка (Струмски, Вардарски и Битолски), които бѣха съвсемъ изолирани единъ отъ другъ, защото почти липсваха напрѣчни пътища за взаимно подпомагане въ случай на нужда. Противникътъ можеше да разбие поотдѣлно всѣки единъ отъ тѣзи участѣци преди да му помогнатъ другитѣ. При това положение, ние можехме да си помогнемъ само съ силни резерви на разположение на нашето главно командване и на разположение на командущитѣ отдѣлнитѣ армии, но, за съжаление, огромниятъ фронтъ и слабитѣ ни сили не позволяваха да се отдѣлятъ такива резерви. Отъ друга страна, поради липсата на достатъчно и добри превозни сръдства (коне и камиони) и най-после, поради голѣмото ни изтощение, армията бѣ изгубила голѣма частъ отъ своята подвижност, тя не можеше да маневрира и бѣ почти негодна, както за енергични настѣпателни, така и за отстѣпателни действия.

Единственото сръдство, за да се излѣзе отъ това крайно опасно положение, бѣше да се създаде на всѣка цена единъ, макаръ и малък, но много подвиженъ резервъ отъ добре организирани и отпочинали части, снабдени съ извънредно много технически сръдства, а така сѣщо и съ помощта на пленницитѣ и мѣстното население, да се построи въ тила на всѣка отдѣлна армия една добре укрепена позиция, на която

да се посрещне противника, ако разкъса фронта и проникне въ дълбочина. Защо нашето главно командване не се опита да извърши това — намъ не ни е известно.

Поради постоянната нужда отъ войски на западния фронтъ, германското главно командване отдавна бѣ обявило нашия фронтъ за „мъртавъ“ и постепенно изтегляше отъ тукъ, за да ги изпрати на западния фронтъ, всички германски части. До края на войната тукъ останаха само три германски дружини, 40 батареи и нѣколко картечни и минохвъргачни отдѣления. Изтеглянето на германскитѣ части продължаваше дори и тогава, когато за всички ни стана очевидно, че ние ще бъдемъ атакувани. Два дни преди атаката, отъ Добро-поле бѣха изтеглени две гаубични германски батареи . . .

Отъ гледище на общитѣ съюзнически интереси и отъ гледището на военната наука, която изисква да се съсредоточаватъ силитѣ върху главния операционенъ театъръ — германския — това изтегляне на германскитѣ части бѣше, може би, правилно, но, за жалостъ, то не държеше никаква смѣтка за нашитѣ — български — интереси, особено за нашето изтощение въ опаснитѣ дни къмъ края на войната. Безспорно е, че въ случая германцитѣ сѣ се ръководили отъ чисто егоистични съображения. Въмѣсто да ни подкрепятъ, тѣ отслабиха още повече нашия фронтъ. За германцитѣ бѣ важно само да има български фронтъ въ Македония; тѣ имаха смѣтка, щото една значителна съглашенска армия да бѣде ангажирана тукъ, за да не бѣде прехвърлена на французкия театъръ, гдето нашата армия никога не би отишла да се бие за общата кауза. Но за Германия, въ края на краищата, бѣ безразлично, где се намира този български фронтъ, дали е въ Македония, на Балкана, или на Дунава . . .

Трѣбва да се признае, че и съглашенцитѣ не гледаха на македонския фронтъ съ други очи. Така английското правителство и английското командване считаха този фронтъ безъ значение за крайната победа, и затова следъ германекитѣ успѣхи на западния фронтъ презъ м. мартъ и априлъ 1918 г., тѣ изтеглиха отъ макед. фронтъ 12 дружини. По-късно, когато французкото командване взе решение за една решителна

атака на макед. фронтъ, само следъ дълги преговори англичанитѣ даватъ съгласието си за участие въ нея. Даже следъ пробива на Добро-поле, на 24 септемврий между Клемансо и Поанкаре се води още споръ за значението на единъ успѣхъ на Балканитѣ. Отъ мемоаритѣ на Поанкаре ние знаемъ, че Клемансо се е съгласилъ на тази атака съ цель, следъ успѣха, да се изгледятъ часть отъ французкитѣ войски за Франция, гдето ще се реши войната. И следъ успѣха при Добро-поле той не се съгласява да се върви къмъ София, но за това настоява Поанкаре, поради моралното значение на победата, и за да бжде освободена Сърбия. Въпрѣки това, Клемансо отива въ Лондонъ да иска отъ англичанитѣ индийски войски за македонския фронтъ, а да изтегли французкитѣ.

Нашитѣ политически и военни водачи, макаръ и късно, разбраха германското гледище и направиха опитъ да защитятъ и нашитѣ интереси, но, за жалость, това бѣ направено и много късно, и недостатъчно енергично. При всѣко по-смѣло поставяне на въпроса отъ наша страна, германцитѣ ни успокояваха съ общи фрази, като тия: „победата ще бжде скоро спечелена на западния фронтъ“ или пъкъ: „България ще бжде подкрепена при евентуални сериозни боеве, ако бойната обстановка позволи да се отдѣлятъ войски отъ другитѣ фронтове“. Последната фраза показва най-добре до каква степенъ ние бѣхме изложени на риска да останемъ съвсемъ сами въ критическата минута, както и действително стана.

А въ това време българската армия продължаваше да се изтощава въ бойната служба, съ години подъ редъ въ окопитѣ, при най-тежки морални и физически условия, каквито не бѣха познати нито на единъ отъ останалитѣ бойни фронтове.

При това положение съвсемъ необяснимо е, че нашето Главно командване и правителството търпѣха, щото по-голѣмата часть отъ българската армия — цѣли 7 дивизии — да бжде командувана отъ германски генерали, които за нещастие, носятъ и една значителна часть отъ отговорността за нашето поражение. Ние имаме всичкото основание да предполагаме, че тѣзи генерали се държаха у насъ отъ герман-

ското висше командване, като агенти на една чужда на българската кауза, стратегия и политика.

МОРАЛНОТО И МАТЕРИАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА НАШАТА АРМИЯ

Независимо от тия общи причини, които ни представят вече ясно състоянието на нашата армия във надвечерието на последнитѣ решителни боеве, картината не би била ясна, ако не бихме обрисували съ нѣколко думи и моралното състояние на армията и народа ни.

Въ стремлението си да постигнемъ на всѣка цена изпълнението на голѣмитѣ идеали, въ името на които ние почнахме последната война, ние мобилизирахме повече отъ 20% отъ общото число на населението и напрежението ни далеко надхвърляше границитѣ на възможното усилие за единъ малъкъ и беденъ народъ, като нашия, при това изтощенъ вече отъ две кръвопролитни войни въ 1912 и 1913 години.

Цѣли три години нашитѣ войници стояха безъ смѣна по планинскитѣ позиции, изложени на страшни незгоди, поради липса на най-необходимото за живѣне и за воюване, въ постоянна борба съ природнитѣ стихии, срещу упорития и богато снабденъ противникъ.

Мнозина, може би, си представляватъ духа на армията, като нѣкаква сила, твърда като гранитъ, върху която не могатъ да повлияятъ никакви външни стихии. Въ действителностъ военниятъ духъ е една крайно капризна и чувствителна величина. Строгата военна дисциплина може да помогне тукъ само до известна степенъ, а следъ като изтощението мине допустимата граница, тогава вече настѣпва разложението. Къмъ м. септемврий 1918 г. духътъ на нашата армия преживяваше такава криза. Признацитѣ за тая криза бѣха безброй, но най-характерни сж следнитѣ два факта. Следъ загубата на в. Яребична на 30 май 1918 г. въ отговоръ на донесението на Главноконандувашия Царьтъ телеграфира: „... нѣщо, което считахъ за невъзможно, е станало печаленъ и опасенъ фактъ: Действащата армия е окончателно отровна...“ На 22 юлий при прегледа на 71 полкъ отъ Главноконан-

ското висше командване, като агенти на една чужда на българската кауза, стратегия и политика.

МОРАЛНОТО И МАТЕРИАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА НАШАТА АРМИЯ

Независимо от тия общи причини, които ни представят вече ясно състоянието на нашата армия въ надвечерието на последнитѣ решителни боеве, картината не би била ясна, ако не бихме обрисували съ нѣколко думи и моралното състояние на армията и народа ни.

Въ стремлението си да постигнемъ на всѣка цена изпълнението на голѣмитѣ идеали, въ името на които ние почнахме последната война, ние мобилизирахме повече отъ 20% отъ общото число на населението и напрежението ни далеко надхвърляше границитѣ на възможното усилие за единъ малъкъ и беденъ народъ, като нашия, при това изтощенъ вече отъ две кръвопрлитни войни въ 1912 и 1913 години.

Цѣли три години нашитѣ войници стояха безъ смѣна по планинскитѣ позиции, изложени на страшни неждо, за воюване, въ постоянна борба съ природнитѣ стихии, срещу упорития и богато снабденъ противникъ.

Мнозина, може би, си представляватъ духа на армията, като нѣкаква сила, твърда като гранитъ, върху която не могатъ да повлияятъ никакви външни стихии. Въ действителность военниятъ духъ е една крайно капризна и чувствителна величина. Строгата военна дисциплина може да помогне тукъ само до известна степенъ, а следъ като изтощението мине допустимата граница, тогава вече настѣпва разложението. Къмъ м. септемврий 1918 г. духътъ на нашата армия преживяваше такава криза. Признацитѣ за тая криза бѣха безброй, но най-характерни сѣ следнитѣ два факта. Следъ загубата на в. Яребична на 30 май 1918 г. въ отговоръ на донесението на Главнокомандуващия Царьтъ телеграфира: „ . . . нѣщо, което считахъ за невъзможно, е станало печаленъ и опасенъ фактъ: Действащата армия е окончателно отровна . . . “ На 22 юлий при прегледа на 71 полкъ отъ Главнокоман-

дуващия се констатира очевидно разложението. Фактът става известен и на правителството.

Като оставим на страна безкрайните страдания на фронта, вследствие на боеве, систематичен глад и недостатък на облѣкло, особено зле се отразяваха върху духа на боеца страданията на семействата, оставени въ тила. Българинът е добър баща и той не може да понесе спокойно мжкитѣ на своитѣ близки, жена и деца. За жалостъ, вътре въ страната една необичайно лоша организация и страшно корумпирана администрация, като че ли нарочно вършеха всичко възможно, за да убиятъ и остатъка отъ вѣра и търпение въ защитниците на фронта. Боецътъ отъ фронта съ право не можа да разбере, защо въ момента, когато той излагаше ежедневно живота си срещу врага, тамъ, въ спокойния тилъ, развилнѣли се кметове, бирници и пр. власти оставяха семейството му да гладува или го безчестѣха безсрамно, защо отечествениятъ дългъ и отговорностъ не сж разпредѣлени еднакво върху всички? Той не разбра, защо, когато неговитѣ другари на фронта бѣха разстрелвани за най-малкото отклонение отъ дълга, тамъ, въ тила, най-вулгарни престѣпници оставаха ненаказани. На фронта къмъ края на войната се чуваха следнитѣ разговори: „Противникътъ е отзадъ“. „Нѣма да се оправятъ работитѣ до като всѣки отпускаръ не отнесе съ себе си по 4 бомби“. Българската партизанска хроника не познава по-позорни факти отъ тия на годинитѣ на войната и нейнитѣ дѣла сж въ пълно противоречие съ високия идеализъмъ, въ името на който се водѣше войната. Фактитѣ отъ тази нечувана корупция сж безброй: единъ осъденъ за позорно деяние партизанинъ, лишенъ отъ граждански и политически права, не се допуща да носи войнишки погони, не се удостоява съ честъта да защищава отечеството, но неговитѣ политически приятели го изпращатъ за кметъ въ едно село въ Зайчарско, гдето той извършва множество престѣпления. Въ Моравско и Македония, въ всичко 9 окръга, сж дадени подъ сѣдъ 13 окръжни управители и 100 околийски началници. Поквареното чиновничество предизвика бунта въ Поморавието. Въ вътрешността Пловдивския воененъ сѣдъ дава подъ сѣдъ нѣколко окръжни управители и множество кметове, околийски началници и пр.

Една особена тъжна страница бѣ и оная спекулантска вакханалия, за която съ възмущение се говорѣше на фронта, която разпалваше справедливата ненавистъ къмъ всички останали въ тѣла и убиваше въ проститѣ войнишки души всѣка вѣра въ голѣмитѣ народни идеали. За жалость, нейна жертва станаха и най-видни представители на българската интелигенция. Въ Женева единъ български професоръ съ голѣмо научно име регистрира търговска фирма.

Съюзниците ни-германци, и тѣ отъ своя страна, съ бруталность и егоизъмъ защищаваха своитѣ интереси и започнаха да ни третиратъ постепено като завоювана колония. Въ момента, когато нашитѣ войници и семействата имъ гладуваха, за Германия заминаваха цѣли вагони съ така наречени войнишки колети, пълни съ хранителни припаси, закупени у насъ. Конфликтитѣ между германскитѣ и наши военни власти бѣха ежедневни. Тѣ се разпространяваха охотно отъ известни срѣди и подриваха духа на фронта. Но особено зле покрусѣ духа на войската ни онова пренебрежение, съ което германцитѣ се отнесоха къмъ наши жизнени интереси, когато повдигнаха така наречения Маришки въпросъ и създадоха кондоминиума въ Добруджа. Тогава и за слѣпитѣ стана ясно, че, оставена въ германски рѣще, нашата национална кауза е много зле защитена, и че войната и жертвитѣ ни губятъ всѣкакъв смисълъ, дори при пълненъ воененъ и политически успѣхъ на Централния съюзъ. Отъ всички се чувствуваше, че българското правителство не защитава както трѣбва нашитѣ жизнени интереси.

За никого не можеше да остане скрито и поражението на германцитѣ на западния фронтъ. Колкото и да се криеше истинското положение на фронта отъ войниците, истината бѣ узната.

Най-после, знаменититѣ 14 точки на Уйлсона бѣха единъ страшенъ ударъ върху съпротивителната сила на нашия боецъ, който повѣрва въ думата на председателя на републиката на великия американски народъ.

Смѣната на правителството на Радославова съ това на Малинова, която стана на 21 юний, упражни върху духа на войскитѣ едно влияние подобно на действието на алкохола. Отначало то ги ободри, изпълни

ги съ надежди за скорошен миръ, а следъ известно време посади недоволство и недовѣрие въ душитѣ имъ, тъй като, общо взето, правителството вървѣше по стѣпките на миналото правителство и не можа да разреши нито единъ отъ въпроситѣ, които интересуваха войскитѣ на фронта: тамъ продължаваха да гледуватъ и да бждатъ необлѣчени, желаниятъ миръ се отлагаше, а семействата страдаха. Всички прегрѣшения на правителството и неуредицитѣ се използваха за една престѣпна партизанска агитация. Тази партизанска стрѣвъ несъзнателно служеше на чуждата неприятелска кауза. Впрочемъ, за всичко това имаха грижата вестниците, които свободно трѣбѣха всичко, което трѣбва и не трѣбва.

Колегитѣ на г. Малинова, въ самото надвечерие на разгрома, посетиха войницитѣ на фронта. Това бѣ, все пакъ, единъ жестъ на внимание къмъ съдбата и дѣлото на ония, които съ пушка въ ръка пазѣха родната земя. За пръвъ пѣтъ отъ 3 години насамъ войницитѣ виждаха тия високопоставени лица загрижени за тѣхната участъ. Министритѣ обиколиха цѣлия фронтъ на армията и, где повече, где по-малко, можаха да се запознаятъ съ истинското положение на войницитѣ и състоянието на отбраната. Навредъ войницитѣ открито, въ очитѣ на министритѣ казваха, че искатъ миръ, на всѣка цена. Единъ отъ министритѣ като вижда голи и боси войници на фронта самъ казва: „Чудно ми е, какъ този народъ е издържалъ до сега... Тукъ не сѣ останали хора, а полумъртавци . . .“ Но това не му попрѣчи да настоява предъ Главната квартира да освободи отъ фронта хиляда интеллигентни бойци, за да ги изпрати за учители въ вътрешността на страната, защото това бѣха главно хора отъ неговата партия.

Нека мимоходомъ забележа, че същиятъ министъръ на България не забравя да влѣе отрова въ душитѣ на войницитѣ, като имъ казва, че е дошълъ да ги навести на фронта като стари негови политически клиенти-партизани и имъ припомни, че, съ бюлетинка въ ръка, тѣ следъ войната ще могатъ да си отмъстятъ на ония, които сѣ ги тикнали въ тая злополучна война.

Твърде интересно е да се изучи, кой разпростра-

няваше между войниците слухът за сключване на мира до 15 септемврий. Едни го обясняват съ политическата и предателска пропаганда, идващи от тила, други — на внушенията на противника, а трети обясняват, че този слух е донесен отъ изпрацанитѣ на фронта партизани. За честта на армията на фронта трѣбва, обаче, да заявимъ най-категорично, че тѣзи слухове не даватъ никому основание да твърди за съществуването на фронта едва ли не на нѣкакъвъ заговоръ въ съгласие съ противника. Такъвъ позоренъ фактъ никой до днесъ не е могълъ категорично да посочи. Напротивъ, както ще видимъ по-долу, тукъ съзнанието за дълга надвишаваше на всички страдания и слухове.

Позволено ни е днесъ да мислимъ, че правителството на г. Малинова нѣмаше ясна и точна представа за истинското морално състояние на фронта и събитията го изпревариха, вмѣсто съ действията си то да ги изпревари. Говори се, че то е било заблуждавано отъ известни военни срѣди, обаче правителството, което носи истинската отговорностъ за воденето и успѣха на войната, нѣма право да стоварва вината другиму. Освенъ това, съдейки по дейността на Министерския съветъ презъ тия дни, когато армията ни на фронта се разлагаше не съ дни, а съ часове, ние мислимъ, че Министерскиятъ съветъ не се е дори отнасялъ достатъчно сериозно къмъ този въпросъ. Министерскиятъ съветъ не е намѣрилъ време нито за едно смѣло решение, а се е занимавалъ съ въпроси отъ маловажно и дори комично естество, като разрешение за износъ на ледъ въ Унгария, за експортъ на живи костенурки, и за задграничната командировка на нѣкои високопоставени дами, въ това число и на съпругата на бѣдещия държавенъ обвинителъ на кабинета Малиновъ за изучаване на женското професионално образование въ нѣкои европейски градове. Самъ министъръ Костурковъ, членъ отъ кабинета, казва предъ анкетната комисия: „Министерскиятъ съветъ въ два и половина месеци се бѣ обърналъ на бакалница, споредъ закона за С. Г. О. П. — Съ часове слушахме доклади за глупави работи“. Отъ 8 до 15 септемврий правителството е заето съ посрѣщане на Баварския и Саксонския крале, а до 25 септемврий не се е занима-

вало съ въпроса за мира. На 14 септемврий графъ Бурианъ изпраща нота, за да се споразумѣ съ България за обща акция за миръ, но на тази нота правителството отговаря едва на 20 септемврий, а въ това сжщото време то води преговори за кондоминиумъ въ Кавказъ.

Азъ отбелязвамъ тия факти само за да подчертая, колко зле разбираха своя общественъ дългъ толкова видни представители на власт и интелигенция, и съ примѣри да посоча още веднажъ историческата отговорностъ на нашитѣ водители предъ своя народъ. И днесъ още не сж малцина ония, които увѣрватъ, че и да желалаше г. Малиновъ сепаративенъ миръ, Съглашението не би се съгласило на такъвъ миръ, че Царь, главнокомандуващъ и германци не биха допустнали това и пр. Сжщинскиятъ мотивъ, обаче, не е въ липсата на желание отъ страна на Малинова и компания, да склучи миръ, а въ страхътъ да се влѣзе въ борба съ споменатитѣ по-горе фактори, въ страхътъ отъ вземане отговорностъ, въ страхътъ „да не бждатъ пребити“ — споредъ собственото признание на г. Малинова. Самъ началникъ щаба на действащата армия г. генералъ Бурмовъ твърди, че германцитѣ не биха могли да осуетятъ склучването отъ насъ на сепаративенъ миръ, нито да превърнатъ страната въ полесражение — онова, отъ ксето най-много се е боялъ м-ръ Малиновъ.

Дали Съглашението би се съгласило на сепаративенъ миръ или не — ние не знаемъ, защото нѣма направенъ такъвъ опитъ отъ страна на българското правителство. Отъ друга страна има множество указания за това, че английското правителство е желало такъвъ миръ.

Най-после за пълна характеристика на духа на войскитѣ ни, нека прибавимъ, че войната бѣ дотегнала най-напредъ на голѣма частъ отъ просвѣтенитѣ и интелигентни хора.

Постепенно келепирджиитѣ, хитритѣ между тѣхъ се изплъзнаха по хиляди пжтища отъ тежеститѣ на службата на фронта и окупираха тила. Навредъ, въ форма и безъ форма, въ черкви, въ партийни клубове, тѣзи шмекери изплуваха на повърхността на живота и дългътъ къмъ родината стана нѣкаква тежестъ и за-

дължение само за безграмотнитѣ, за „овчаритѣ и говедаритѣ“, както открито се изказваха останалитѣ на фронта. Представявате ли си, каква буря отъ негодувание, каква стихия отъ злоба, отъ завистъ и мъжа бушуваше въ ония прости души, останали на фронта, които имаха само едно право: — да умратъ, често пѣти гладни и необлѣчени? Тѣхъ ги крепѣше само любовта и уважението къмъ тѣхнитѣ близки началници, които рамо до рамо съ тѣхъ търпеливо понасяха страданията, и съ които едно топло, братско чувство ги обединяваше на животъ и смъртъ. Тамъ, където пѣкъ малки и голѣми началници бѣха успѣли да угасятъ и тази надежда и опора, тамъ не помагаше вече, нито страхътъ отъ законъ и дисциплина, нито съзнание и дългъ, а започваше да бушува анархията и бунта въ пълната си стихия.

За честта на нашата прекрасна армия, за наша гордостъ трѣбва да признаемъ, обаче, че, благодарение на преданата и високо родолюбива работа на нашитѣ офицери на фронта, отчаянието рѣдко завладѣваше душитѣ на проститѣ и предани войници, и, макаръ изтощени и обезвѣрени, тѣ не преставаха да следватъ пѣтя, който имъ сочеха тия началници и да умиратъ ежедневно заедно съ тѣхъ. И колкото по-достойни бѣха тия водачи, толкова по-силенъ и бодъръ бѣ духътъ и на тѣхнитѣ войници.

СЪГЛАШЕНСКАТА АРМИЯ

Съглашенската армия на Солунския фронтъ се състоеше отъ следнитѣ части:

Французи	—	180.000	д.,	104	друж.,	12	еск.,	1464	карт.,	686	ор.
Англичани	—	120.000	"	52	"	4	"	408	"	478	"
Сърби	—	140.000	"	57	"	16	"	512	"	216	"
Гърци	—	135.000	"	90	"	8	"	504	"	120	"
Италианци	—	42.000	"	18	"	—	"	324	"	36	"
		617.000	"	321	"	40	"	3212	"	1536	"

Като сравнимъ силитѣ на противника съ нашитѣ сили, ще видимъ, че противникътъ ни превъзхождаше съ тежки орѣдия, картечници и автоматични пушки. Освенъ това той бѣ снабденъ изобилно съ хранителни и др. припаси. Отъ друга страна пѣкъ, съставътъ на

неговата армия бѣ най-разнороденъ и войната на Балкана не бѣ отъ такъвъ видимъ жизненъ интересъ за всички.

Вѣрно е, че духътъ и на противника къмъ началото на 1918 г. бѣ отслабналъ. Войниците бѣха изморени отъ войната, а следъ разгрома на Русия сърбитѣ се бѣха почти отчаяли за съдбата на своето отечество и често дезертираха. Гърцитѣ бѣха ненадеждни войници. Но постепенно съ неуспѣха на германцитѣ на Западния фронтъ, духътъ на съглашенската армия се повдигаше все повече и повече.

Особена роля за повдигане духа на съглашенскитѣ войски изигра успѣха имъ при превземането на висотата Яребична на 30 май 1918 г. Подкрепени съ значителна артилерия, гърцитѣ, които водѣха атаката, регистрираха единъ частиченъ успѣхъ срещу насъ, и този успѣхъ повдигна духътъ имъ. Успѣшниятъ бой събуди завистъта на сърбитѣ, които преди това отбѣгваха да участвуватъ въ боеветѣ и да даватъ жертви. Отъ този моментъ въ тѣхъ заговори желанието да направятъ и тѣ нѣщо, за да възстановятъ своето реноме на добри войници. Това имъ бѣ необходимо и по политически причини, срещу евентуални претенции на гърцитѣ въ Македония.

Така се зароди идеята за атаката на съглашенската армия. Но докато сърбитѣ отначало желаеха само единъ частиченъ успѣхъ, постепенно тѣ бѣха въвлѣчени въ едно генерално сражение.

Начело на съглашенската армия стоеше единъ опитенъ, амбициозенъ, упоритъ и енергиченъ генералъ — Франше Д'Епре, който пристигна на Макед. фронтъ следъ една прекрасна бойна кариера на Западния фронтъ. Веднага следъ пристигането му, въ края на м. юний, той се ориентира въ положението и се залови съ подготовката на едно смѣло общо настѣпление.

Той употреби повече отъ два и половина месеци за подготовка, докато най-после се получи съгласието на френското, английското и италианското правителство за общо настѣпление.

Тукъ му е мѣстото да се отдаде почитъ на полководческитѣ качества на французкия главнокомандуващъ. Въмѣсто колебливи, частични действия, генералъ Франше Д'Епре се готвѣше за решително последно

сражение; вмѣсто бавна и неподвижна война, той се решава да излѣзе въ откритъ и последенъ бой, за да тури край на войната. Такива сѣ правилата на истинската война, — правила, които сѣ следвали всички голѣми пълководци въ историята, и на които бѣ вѣрно и нашето командване въ миналото. За жалость, къмъ края на войната ние се отклонихме отъ тия здрави принципи на воюването, тѣй свойствени на всички свежи и воинствени нации като нашата, и въ последния сѣдбоносенъ моментъ не можахме да хвърлимъ всички наши сили въ една решителна последна борба.

НАШАТА ГЛАВНА КВАРТИРА

Въ оня моментъ, когато опасността надвисваше все по-застрашително надъ страната, нашата главна квартира — умѣтъ и волята на войската ни — бѣ, за наше нещастие дезорганизирана.

Главнокомандувачиятъ бѣ отдавна боленъ и една седмица преди боя замина да се лѣкува въ Виена. За свой замѣстникъ той остави своя помощникъ генералъ Тодоровъ, а последниятъ не знаелъ, както самъ казва, че е оставенъ за замѣстникъ. За насъ е важно тукъ да констатираме само, че въ тия сѣдбоносни дни, при двама главнокомандувачи, въ действителность армията е безъ главнокомандуващъ, а правителството и Царьтъ, споредъ думитѣ на началникъ щаба на армията, генералъ Бурмовъ, не сѣ се занимавали съ този въпросъ. Ние не можахме да намѣримъ данни, които да ни обяснятъ защо отговорното правителство не се е интересувало отъ тоя тѣй важенъ общодържавенъ въпросъ и защо анархията въ управлението на армията трѣбваше да бѣде изплащана съ нещастieto на родината.

На 14 и 15 септемврий, когато се получиха първитѣ тревожни известия отъ фронта, генералъ Тодоровъ се намираше въ София по случай визитата на Саксонския кралъ, а отъ тукъ той на 16 септемврий заминава направо за фронта, за да се запознае съ положението.

На следния день той потъна въ хаоса на отстъпващитѣ и, залисанъ съ тѣхъ, вече не командуваше цѣлата българска армия, а само успокояваше ония, които виждаше предъ себе си.

Фактическиятъ главнокомандуващъ, оня, който се намираше въ Щаба на армията въ Кюстендилъ и отъ тамъ можеше да обхване цѣлото положение и да командва армията, бѣ само началникътъ на Щаба на армията генералъ Бурмовъ. За жалость и генералъ Бурмовъ дълго време нѣмаше точна представа за размѣра на опасността и нещастieto. Той все продължаваше да се надѣва, че стѣжпващитъ отъ фронта войски ще успѣятъ да се задържатъ на нѣкаква позиция, апелираше непрекъснато за бърза помощ отъ германцитъ и съ тази помощъ разчиташе да поправи положението, но той не потърси навреме начинъ да си помогне самъ. Въ момента когато най-последно се реши да действа срещу вмъкналия се дълбоко въ нашата позиция противникъ, това бѣ вече съвсемъ късно. Тогава армията ни бѣше изгубила всѣкаква способностъ за отбрана, а камо ли и за настѣпление.

По тоя начинъ българската армия въ тия съдбоносни моменти не бѣ командувана, не бѣ ръководена отъ своя центъръ и, вследствие на това, тя не можа да напегне всичкитъ си останали сили въ единъ общъ бой, а действията ѝ се разпаднаха на нѣколко изолирани единъ отъ другъ, повече или по-малко жестоки боеве, въ които тя отбиваше ударитъ на противника, но сама не удряше. Нашата армия не даде на противника решително, последно сражение, въ което да взематъ участие и последния български войникъ, и последния топъ, пушка и картечница. Въмѣсто да се биятъ армии, биеха се групи отъ хора, взводове и роти. Въ тоя моментъ за жалость, нѣмаше кой да извика на тази велика по страдания и търпение армия класическитъ думи „Отечеството е въ опасностъ“. Познавайки българския войникъ, ние сме дълбоко убедени, че при тоя героиченъ зовъ, уморенитъ сърдца щѣха да затрептятъ съ последни трѣпки и да дадатъ всичко за родината си, която тогава бѣ въ смъртна опасностъ. Или най-малко победата на противника щѣше да бѣде по-скѣпо платена. Но . . . липсваше вождътъ!

ГЕРМАНСКИТЪ ГЕНЕРАЛИ

Нашето изложение нѣма да бѣде пълно, ако не споменемъ две думи и за германскитѣ генерали, които командуваха голѣма частъ отъ нашата армия и то точно онази нейна частъ, срещу която противника насочи атаката си. Тука бѣха ком. групата армии (1-а и 11-а армии), генералъ Шолцъ, км. 11-а армия генералъ Щойбенъ и двама корпусни командири. Нито единъ отъ тѣзи генерали не прояви истински пълководчески качества. Тѣ бѣха твърде обикновени хора. Независимо отъ това тѣ не познаваха психологията на нашия войникъ, неговитѣ качества и слабости. Тѣ измѣрваха нашия нервенъ, темпераментенъ войникъ съ аршина, съ който мѣрѣха своя студенъ и спокоенъ германски войникъ. Най-последно, продължителната позиционна война стана причина да се създаде въ германското командуване едно погрѣшно и преувеличено мнение за силата на укрепенитѣ позиции. Само така може да се обясни, че тѣзи германски военачалници на нашия фронтъ се отнасяха доста хладнокръвно и дори пасивно къмъ надвисващата опасностъ. Тѣ очакваха съ скръстени рѣще противникътъ да ни атакува, да си счупи главата въ укрепената ни позиция, та тогава да помислятъ какво да правятъ по-нататъкъ. Погрѣшна, престѣпна мисълъ! Войната е непрекъснато противодействие, непрекъснато измисляне на нови пѣтища и сръдства за успѣхъ, непрекъснато нападение, движение, а особено за нервни и темпераментни войски като нашитѣ. Ти си победенъ въ минутата, когато престанешъ да измисляшъ нови сръдства и самъ да нападашъ. „На война действуй!“ — учи Суворовъ, а нашето високо командуване — българското и германското — вършеха тъкмо противното, бездействаха и чакаха; никаква идея за последенъ напѣнъ въ решителната последна борба не ги вдъхновяваше.

УКРЕПЯВАНЕ НА ПОЗИЦИЯТА

По цѣлия фронтъ нашата позиция бѣ укрепена съ множество окопи, бетонни скривалища и оградена съ изкуствени препятствия — главно съ телени мрежи, но най-силно бѣ укрепена позицията ни въ долината на Вардара, тъй като тя бѣше, безспорно, на най-важната

и най-достъпната посока, а пъкъ отъ друга страна и желѣзницата въ долината на Вардара позволяваше да се донесатъ тукъ повече технически сръдства.

Най-слабо бѣше укрепена и най-рѣдко бѣше заета нашата позиция на планинския фронтъ на 3-та дивизия и 2-ра бригада отъ 8-а дивизия, т. е. ония, които бѣха избрани за главенъ обектъ на неприятелската атака. Тукъ, въ каменистата планинска почва, окопи и закрития се копаеха много трудно, а пѣтища за подвозъ на материали нѣмаше. Съ тежки усилия бѣха построени по планината сносни пѣтища почти въ всички посоки, а една въздушна ж. п. линия свърза ст. Градско съ Прилепъ и достигна къмъ края на войната до с. Полище, задъ 2-а дивизия.

Колкото и да бѣше полезна тази въздушна линия за прехраната и за укрепяването ни западно отъ Вардара, тя бѣше съ твърде слаба превозна способностъ, за да задоволи грамаднитѣ нужди на армията.

Станцията Градско въ долината на Вардара се превърна въ голѣма база за снабдяване на цѣлата наша армия въ Македония. Тукъ имаше натрупано огромно количество отъ всѣкакви запаси, голѣма частъ отъ които, за наше нещастие, бързо попаднаха по-късно въ рѣцетѣ на противника, защото тази база погрѣшно бѣ избрана много близо до самия фронтъ.

СВЕДЕНИЯТА НА ПРОТИВНИКА ЗА НАСЪ И НАШИТЪ ЗА НЕГО

Генералъ Франше Д'Епре имаше точни данни за броя на нашитѣ войски, за разположението имъ, както и за моралното имъ състояние. Мнозина може би ще помислятъ, че това той го е научилъ отъ шпиони между бойцитѣ на фронта и ще кажатъ „ето го предателството“.

Но азъ съмъ длъженъ да обясня на непосреднитѣ въ военнитѣ работи, че при една тъй продължителна война, като свѣтовната, за две армии, които стоятъ съ години подредъ на нѣколко крачки една отъ друга, за тѣхъ нѣма вече тайни. И съ предателство, и безъ предателство, истината за противника е разбулена напълно: позициитѣ, складоветѣ, резервитѣ сж снети отъ аероплани, а всѣ-

кидневнитѣ пленници, дезертъори и вестникарски съобщения допълватъ останалата картина.

За опитния воененъ разузнавачъ, тѣзи данни сж абсолютно достатѣчни, за да се нарисува точната картина на положението. Тайна оставатъ само мислитѣ, намѣренията, идеитѣ на началницитѣ и ония технически секрети, за които знаятъ само малцина. Но макаръ че съгласенцитѣ сж знаели най-точно състава и разположението на войскитѣ ни, както и нашия пониженъ духъ, все пакъ тѣ сж оценили правилно, че войскитѣ ни нѣма да избѣгатъ или да се предадатъ, а ще бранятъ позициитѣ си и затова сж направили всичко възможно, за да се подготвятъ и осигурятъ успѣха си, като струпватъ голѣмо количество войски, артилерия и пр. на избраната за атака посока.

Вѣрно е, отъ друга страна, че като разполагаше съ изобилни парични сръдства, противникътъ бѣ успѣлъ да купи нѣкои съвѣсти, за жалость на просвѣтени българи въ Женева и София, които си въобрази- ваха, че вършатъ високо патриотична работа като услужваха на врага. За тия предатели е говорилъ, навѣрно, и генералъ Франше Д'Епре въ Солунъ, но не и за ония скромни ратници на фронта, които съ орѣжие въ рѣка стояха на поста си, лице срещу лице съ врага.

Но нима и ние не познавахме нашия противникъ? Нима ние, както и той за насъ, нѣмахме най-точни данни за неговитѣ сили и морално състояние, за неговото разположение и за неговитѣ намѣрения? Още два месеца преди началото на атаката ние забелязахме неговата подготовка. Постепенно нашитѣ сведения се увеличаваха, негови дезертъори — войници и офицери — ни съобщаваха всичко най-подробно, докато най-после ние знаехме най-точно где, кога и кой ще ни атакува, а това бѣ потвърдено и официално въ бюлетина на действащата армия отъ 1 септемврий 1918 г., 15 дни преди атаката, който бюлетинъ гласи буквално: „Сведенията за предстояще нападение въ посока на Добро-поле добиватъ все по-голѣма положителностъ. Подготвителнитѣ работи се развиватъ съ трескава дейностъ. Изобщо атаката на Добро-поле е вече въпросъ на дни. Главниятъ ударъ ще се насочи срещу участъка Добро-поле—Петерникъ, съ цель да се заеме билото“. А въ София по кафенетата открито се

говорѣше за това. Полковникъ Янакиевъ (к-ра на 2-а бригада 8-а дивизия отъ Добро-поле) казва, че жена му отъ София му е писала два пѣти за това! . . .

ПЛАНЪТЪ ЗА НАПАДЕНИЕ НА ГЕНЕРАЛЪ ФРАНШЕ Д'ЕПРЕ

(Вижъ схема № 2)

Изучилъ добре нашето разположение и неговитѣ слабости, генералъ Франше Д'Епре решава да нанесе единъ смѣлъ и съкрушителенъ ударъ върху войскитѣ ни, които заемаха планинския масивъ между Вардара и Черна, да достигне и унищожи базата на армията ни въ Градско, а следъ това да развие успѣха си къмъ Скопие и къмъ сърдцето на България. Окончателното решение за тази атака се взема следъ доста дълги колебания.

Още презъ м. юлий французкиятъ министъръ-председателъ, Клемансо, телеграфира на генералъ Франше Д'Епре, че общото военно положение на всички фронтове налага предприемането на обща офанзива преди есенята. Но за атаката на нашия фронтъ е станало нужда да се получи съгласието и на англичанитѣ, които даватъ това съгласие едва на 4 септемврий. Дълги преговори сѣ се водили и съ сръбското командуване, което не иска да рискува съ сръбскитѣ войници и дава съгласието си за участие въ атаката следъ 3 юлий, при условие, че сръбскитѣ дивизии ще бждатъ поставени въ втора линия.

За изпълнението на този широко замисленъ планъ, съгласенскиятъ главнокомандуващъ разпредѣля войскитѣ си и имъ дава следнитѣ задачи (виж. схема № 2):

а) **Главна ударна група** — (6 сръбски, две французки дивизии, сръбската конна дивизия и 40 тежки батареи). На тѣзи войски бѣше възложено да пробиятъ нашия фронтъ и да достигнатъ ст. Градско.

б) **Лѣва ударна група** — (4 французки дивизии, една гръцка дивизия, французка конна бригада, 17 тежки батареи). Атакува на участъка отъ Охридското езеро до завоя на Черна.

в) **Дѣсна ударна група** — (4 английски дивизии, 2 гръцки дивизии, 30 тежки батареи). Атакува нашата 1-а армия въ долината на Вардара.

Атакитѣ на лѣвата и дѣсната групи трѣбваше да

попрѣчатъ на нашитѣ войски да прашатъ подкрепления въ главната посока.

Освенъ тия главни ударни групи и за връзка между тѣхъ, срещу насъ действуваха:

а) 35 италиянска дивизия — въ завоя на Черна.
б) 2 грѣцки дивизии, 1 французка дивизия и 10 тежки батареи — западно отъ Вардара по Кожухъ планина.

в) 57 франц. дивизия и отдѣлни баталиони отъ индо-китайци, алжирци, албанци действуваха западно отъ Охридското езеро и поддържаха връзка съ италиянския експедиционенъ корпусъ въ Албания.

г) 3 грѣцки дивизии и части отъ 28 англ. бригада бѣха на Круша планина — срещу нашата 2-ра армия. Въ общъ резервъ на армията бѣха 2-ра грѣцка дивизия, 14 планински, 33 полски и 21 тежки батареи.

Едновременно съ групирането на тѣзи сили бѣха извършени и всички други подготвителни работи, неминуемо свързани съ една офанзива въ голѣмъ мащабъ: прокарване на пѣтища, разузнавания, подвозване на припаси и пр.

Въ това сѣщото време срещу най-заплашения участъкъ отъ нашата позиция, въ планинитѣ между Черна и Вардара, се намираха нашитѣ 2 и 3 дивизии (40 дружини), разположени на единъ фронтъ отъ 90 клм. Тѣзи части бѣха извънредно слаби да се противопоставятъ съ успѣхъ на събранитѣ на купъ войскови маси на противника.

Макаръ че опасността на Добро-поле растѣше ежедневно, разпредѣлението на нашитѣ дивизии и полкове по позицията си оставаше безъ измѣнение. Не бѣха взети никакви мѣрки за засилване на заплашения участъкъ, за допълнително укрепяване, за подвеждане резерви и пр. До фаталния день, на Добро-поле бѣха оставени само намирашитѣ се отъ самото начало тукъ 12 дружини и 47 орѣдия, когато на много по-малко заплашени участъци войскитѣ бѣха по-гѣсто разположени и по-добре укрепени. Очевидно е днесъ, че трѣбваше да се изработи своевременно единъ планъ, за да се парира този ударъ. Трѣбваше да се събератъ подвижни резерви съ много технически сръдства, да се подготвятъ укрепени позиции въ тила, да се подготви единъ планъ за активно противодействие, като се ата-

кува противника върху неговата укрепена позиция, или когато той се вмъкне въ нашата позиция, или най-после да се обмисли едно предварително организирано отстъпване. Всичко това бѣ въпросъ на разучване и подготовка. Противникътъ ни даде достатъчно време за това, но ние не се възползувахме отъ него. Когато започна боятъ, българското командване привлече постепенно на атакувания фронтъ 53, 81, 16, 14 и 73 полкове, но тѣзи полкове бѣха хвърлени въ боя по части, безъ система и тѣ само увеличаваха хаоса, като биваха разбивани единъ по единъ, вмѣсто да бждатъ употребени въ маса, по предварително обмисленъ планъ. Освенъ тѣзи полкове, въ този бой можеше да вземе участие и конницата, която въ тия сѣдбоносни дни бѣ оставена да пасе конетѣ си по Бѣломорието.

Ако по този начинъ бѣхме се подготвили да срещнемъ противника, който се вмъкна въ нашата позиция, а заедно съ това, ако и двата фланга на нашата армия — 11 и 2 армия, бѣха готови да настѣпятъ, ходътъ на боя можеше да бѣде съвсемъ другъ. За жалость, въ този критиченъ моментъ не се намѣри водачъ, който да извърши това. Ние бѣхме безъ водачи! Правителството и главното командване не можаха да се издигнатъ на висотата, на която ги бѣ извикала историческата сѣдба на България

Главната ударна група на противника не прѣсна силитѣ си по цѣлия атакуванъ нашъ фронтъ, а реши да нанесе удара си на едно много ограничено пространство, отъ в. Соколъ до Баховски ридъ, съ цель да постигне непремѣнно успѣхъ. Генералъ Д'Епре се ржководѣше отъ здравия воененъ принципъ — „въ решителната минута да се групиратъ усилията върху главния пунктъ“. На тоя участъкъ се насочиха следнитѣ неприятелски части: въ първа линия 17 див., 122 фр. див., Шумадийската сръбска дивизия, а задъ тѣхъ въ втора линия следваха сръбскитѣ — Югославянска и Тимошка дивизия.

Атакуваниятъ участъкъ бѣ най-слабото мѣсто въ цѣлото наше дълго разположение. Тукъ бѣ връзката между 2 и 3 дивизии. Презъ него минава най-късия пѣтъ за Кавадарци (Градско), най-после, той бѣ най-зле укрепенъ и заетъ съ войсковы части, чие то пълно физическо и морално изтощение даваше всички предварителни гаранции за сигуренъ успѣхъ

НАШАТА ПОЗИЦИЯ НА ДОБРО-ПОЛЕ (вж. схема № 3)

Участъкът на нашата позиция, в. Соколъ — Баховски ридъ, върху който противникът произведе своята главна атака, бѣ дълъгъ по линията на окопитѣ 20 ккм. (по права линия 9 ккм.) и се състоеше отъ една верига отъ височини: на западъ бѣ скалистиятъ и високъ в. Соколъ, най-крайниятъ източенъ пунктъ на планинския гребенъ Змеица, после следваха по-малкитѣ височини: дѣсно, срѣдно и лѣво Руйче, в. Сръбски постъ, Томова висота, в. Котата (1889 м.), в. Канаритѣ, Несторова скала. Предъ котата се намираха и висотитѣ Сипкава и Скалиста, укрепени и заети отъ насъ.

На изтокъ отъ Доброполския ручей позицията минава презъ гѣста гора по южнитѣ спускове на висотитѣ Гръцки постъ и Проданова висота и постепенно се изкачва къмъ склоноветѣ Боруна, в. Майоръ Поповъ и Баховски ридъ.

Въ втората линия — на около 1—2 ккм. отъ фронта се намираха висотитѣ: 1, 2 и 3 Родопски гребени, Стоянова висота, в. Шейновецъ, в. Кравица, в. Зѣберитѣ, в. Петерникъ, в. Зюмбюлева, Зелкова поляна. Тѣзи висоти бѣха неукрепени.

Въ трета линия — по пѣтя за Кавадарци бѣха висотитѣ Хлѣбаръ, Вѣтерникъ и Еленъ, а още по-назадъ на около 8 ккм. по права линия се намираха важнитѣ скалисти върхове на Триборъ планина: Голѣмата и Малка бригадна височини, Голѣмъ и Малкъ козякъ, Камила и др., всички неукрепени.

Позицията ни бѣ заета така:

10 полкъ — отъ в. Соколъ до Сръбския постъ вкл.

30 полкъ — отъ Томова висота до Доброполската рѣка.

29 полкъ — отъ Доброполската рѣка до Боруна.

32 полкъ — отъ Петърнишки долъ до Димова поляна.

Мѣстността бѣ гориста. Това позволяваше да се скриватъ движенията на нашитѣ и неприятелски войски.

Мѣстността къмъ противника се спуща на мѣста доста стрѣмно, но надъ в. Соколъ, стърчи високо в. Каймакъ-чаланъ, отъ който връхъ се виждаше

позицията ни далеко въ тила и се обстрелваше направо отъ далекобойнитѣ неприятелски оръдия.

Позицията бѣ укрепена съ два реда плитки окопи, отдалечени на 50—100 м. единъ отъ други, съ скривалища срещу неприятелския артилерийски и миенъ огънь.

По тия планински ридове зимата почва отъ месецъ септемврий и продължава до месецъ май. Тогава висотитѣ сѣ покрити съ мъгли и изложени на непрекъснати бури.

Отъ ст. Пантелеймонъ, догдето достигна въздушната линия въ 1918 г., всички припаси (бойни, хранителни и за укрепяване) трѣбваше да се носятъ цѣли 10 км. на коне или на грѣбъ. Отъ непрекъснатата работа конетѣ бѣха окончателно изтощени; въ полковетѣ оставатъ едва една трета отъ конетѣ, но половината отъ тѣхъ сѣ негодни за работа. Тогава хората трѣбваше да замѣнятъ конетѣ.

За да имаме една далечна представа за усилията, които полагаха денонощно тия мъченици за родината, ще дамъ следнитѣ данни, заети отъ описанието на г. Б. Драгановъ, самъ участникъ въ тия боеве: „Бойнитѣ припаси за 21 минохвъргачки (мини, бомби и ракети) бѣха пренесени отъ р. Градешница (4—5 км.) до позицията на рѣце. Една срѣдна мина бѣше пренасяна отъ 4 войника, а трѣбваше да бѣдатъ пренесени по този начинъ повече отъ 3.000 мини!“

Почвата, на която трѣбваше да се копаятъ укрепленията, бѣше въ повечето мѣста силно камениста и изкопаване дори на прости окопи бѣше работа крайно трудна, а на много мѣста невъзможна безъ камънарски баруть.

А баруть даваха рѣдко и тогава, въпрѣки запрещението и риска, войницитѣ човъркаха неексплодиралитѣ гранати, за да си набавятъ баруть.

Тамъ пъкъ, гдето почвата бѣше мека, изкопването на здрави скривалища дълбоко въ земята бѣше невъзможно, поради подпочвената влага, а живѣнето въ тия скривалища бѣ крайно нехигиенично.

Поради близостъта на противника (30—200 м.), работата по позицията бѣ свързана съ постоянни жертви. За 8 месеца (отъ май 1917 г. до края на годината) безъ бой 30 полкъ е далъ 285 убити и 1.092 ранени!

Особено тежко действуваше върху духа на войските тежката продължителна зима. Въ 1917 г. зимата настъпи въ м. септемврий съ 20—25° студъ и продължи безъ прекъсване до края на м. май 1918 г.

Числото на заболѣлитѣ и замръзналитѣ расте ежедневно и тѣ достигатъ около 500 души въ полкъ!

Въ окопитѣ не може да се пали огънь, защото огньоветѣ се виждатъ отъ врага и затова се назначаватъ кюмюрджии да правятъ дървенъ кюмюръ . . .

Буря бушуваше ежедневно. Презъ м. януарий една такава стихия заравя живи въ 30 полкъ 150 души, които сж разровени следъ 2, 3 до 5 дни и 13 души умиратъ, а 137 души сж съ замръзнали части.

Храната е съвсемъ недостатъчна за да поддържа силитѣ на тѣзи отрудени хора: хлѣбътъ е едвамъ 600 гр. на день и не стига за тѣй изтощенитѣ организми, чорбата е недостатъчна и слаба; варива малко; месо съвсемъ малко, а има цѣли месеци безъ месо. . .

Облѣкло? — парцали!

На 10 януарий двама офицери: единъ нашъ и единъ германецъ сж натоварени да провѣрятъ състоянието на 1/8 бригада и тѣ констатираатъ: „Видѣхме паркъртителни сцени: окъсани хора, обути съ тънки царвули, носѣха на грѣбъ разни товари. Имаше хора безъ фланели . . . съ извехтѣли и изтънѣли шинели, съ куртки станали на парцали . . . На единъ войникъ половината му кракъ се подаваше отъ ботуша навънъ. Хората брадясали, непочистени, немити отъ дълго време. Отслабнали отъ непрекъснатата борба и слаба храна, тѣ приличаха на привидения. Войницитѣ носѣха дърва на грѣбъ отъ 2 км., други носѣха дървени вѣглища съ торби, изцапани, сжщински вѣглищари. Въ подслонитѣ бѣ мизерия, хората лежаха на влажната студена земя“.

При приѣмането на 2-ра дивизия генералъ Русевъ въ м. юний донася: „Маса войници безъ нищо на краката си, часовиятъ босъ! Горното облѣкло парцали, долното — съвсемъ нѣма или парцали“.

Съ затопляне на времето презъ м. м. априлъ и май започва и топенето на снѣговетѣ. Окопитѣ и слабитѣ подслони започватъ да се рушатъ и пълнитъ се съ вода, пѣтищата се разкалватъ и положението на защитницитѣ става още по-тежко. Въ сжщото време

бойната дейност се засилва и противникът не ни оставя на спокойствие. Въ края на м. май той обстрелва съ силен барабанен огън позициите ни и произвежда и една частна атака, но частите издържат огъня и атаката и дори сами контръ-атакуват врага, като само 30 полк дава 117 души жертви.

Чакъ съ настѣпването на м. юний времето се подобрява и тогава закипява усилена работа по укрепването, да се къртят скали, да се копят окопи, да се сѣкатъ и пренасятъ гори, да се строятъ закрития, фурни, складове, мостове, бичкиджийници за дъски за обличане, бани за обезвъшчаване, носене на грѣбъ хлѣбъ и пр. и пр.

Полковетъ трѣбваше сами да си извършватъ и цѣлата интендантска служба, иначе катастрофата щѣше да настѣпи много по-рано. Тѣ отдѣлятъ войници за косачи и преносвачи на сѣно, овчари за стадата, пазачи на слабия добитѣкъ, мандраджии, пазачи по ливадите, охрана на гарите, охрана на вагоните, за да не се краде изпращаното и какво ли не още! Всички по-интелигентни, по-хитри войници, или ония, които иматъ нѣкаква специалностъ, се измъкватъ отъ строя. При това положение нѣма нищо чудно, че бойниятъ съставъ на ротите бѣ намалѣлъ извънредно много и количествено и качествено. Въ ротите въ строя оставатъ не повече отъ 70—80 души. Съ 80 души въ строя, ротите трѣбваше да отбраняватъ, охраняватъ и окопаватъ фронтъ, дълъгъ срѣдно около 800 м. За какво по-напредъ? На западния фронтъ това бѣ фронтъ почти на цѣла дивизия!

Още една цифра, която характеризира положението. Въ полковетъ бѣха изпратени за попълване на загубите турци, албанци, гърци и др. Въ 10 полкъ имаше такива 591 човѣка, а въ 30 полкъ още повече — 645. Приблизително сѣщото бѣ положението и въ 29 и 32 полкове.

Слабите сили на полковетъ, дългата позиция и уморителната денонощна бойна служба едва имъ позволиха да си създадатъ твърде слабо укрепена позиция въ една тънка линия. Тѣ не можаха да помислятъ дори за укрепяване на по-задните висоти. Затова

трѣбваше да мислятъ и се грижатъ по-горнитѣ началници (бригадни, дивизионни, корпусни и особено въ армията). Отговорността за неукрепяването на тия тѣй важни висоти е тѣхна. Най-голѣма отговорностъ за това нехайство носятъ германскитѣ генерали на нашия фронтъ, подъ чието главно началство се намираха войскитѣ на Добро-поле. Тѣзи генерали бѣха не еднажъ предупреждавани отъ войсковитѣ началници, но и до самото начало на катастрофата тѣ упорствуваха въ своето предубеждение, че планинската позиция на Добро-поле е естествено силна, и че противникътъ не ще се реши да атакува тукъ, а ще поведе своята главна атака отъ Битоля къмъ Прилепъ и не взеха мѣрки за засилване на Доброполския участъкъ, въпрѣки очевидната опасностъ.

Въ заключение, съотношението на силитѣ — морални и материални — бѣ до такава степенъ на страната на противника, че само по нѣкакво чудо нашитѣ полкове биха могли да задържатъ позицията си на Добро-поле.

АРТИЛЕРИЙСКАТА ПОДГОТОВКА НА АТАКАТА

На 14 септемврий, въ 8 ч. сутринята артилерията на противника откри внезапно огънь по цѣлия фронтъ, отъ Доѳранското до Охридското езеро. Разбира се, че най-силенъ бѣ този огънь срещу Доброполския участъкъ.

Артилерията на противника бѣше се престреляла отдавна и нейнитѣ снаряди попадаха точно въ нашитѣ окопи и по нашитѣ батареи. Деньтъ бѣ ясенъ и противникътъ можеше да наблюдава добре резултатитѣ отъ тази стрелба. Въ скоро време цѣлата наша позиция се задими отъ прахъ и прѣскания на снарядитѣ. Гората и сухата трева се запалиха на много мѣста, и димътъ задушаваше нашитѣ защитници.

Телефоннитѣ жици бѣха скжсани, окопитѣ и много отъ скривалищата бѣха разрушени и затрупваха останалитѣ въ тѣхъ защитници.

Нашитѣ батареи бѣха много слаби да се борятъ съ неприятелскитѣ батареи и затова тѣ не влизаха въ борба съ тѣхъ, а пестѣха гранатитѣ си, за да могатъ да дадатъ преграденъ огънь срещу пехотата на про-

тивника, когато тръгне въ атака. Това бѣше очевидна грѣшка, защото преднитѣ окопи на противника, отгдето пехотата му тръгна въ атака, бѣха много близко до нашитѣ окопи и нѣмаше време да се даде единъ ефикасенъ артилерийски преграденъ огънь. По-добре щѣше да бѣде, ако нашитѣ батареи, колкото и трудно да бѣше това, обстрелваха неприятелскитѣ окопи, гдето се събираше пехотата му и се готвѣше за атака, а не да я чакатъ да тръгне, та тогава да я обстрелятъ.

Стрелбата на противника продължи съ малки прекъсвания презъ цѣлия день съ обикновени, а на мѣста съ газови снаряди. Нѣколко пѣти стрелбата отслабваше и неприятелски стрелци се приближаваха до нашитѣ окопи, а неприятелски аероплани летѣха низко. Очевидно, това бѣха неприятелскитѣ разузнавачи, които искаха да провѣрятъ резултата отъ стрелбата.

Страшниятъ, непрекъснатъ, масовъ артилерийски огънь, какъвто защитниците не бѣха виждали до тоя день, трѣскакътъ на голѣмитѣ мини, димѣтъ, пожаритѣ, разрушенитѣ окопи и скривалища съ засипанитѣ въ тѣхъ другари — всичко това се отрази много тягостно върху духа на уморенитѣ защитници, мнозина бѣха съ притѣпени чувства, имаше полудѣли, други ослѣпѣли, оглушели, онѣмѣли, но всички части останаха непоколебани на позицията, готови да дочакатъ последния ударъ на противника. Въ нѣкои части, близката и голѣма опасностъ бѣ увеличила бодростта и смѣлостта.

Цѣла нощъ неприятелската артилерия, съ малки прекъсвания, продължаваше стрелбата. Съ това тя прѣчеше да се поправа позицията и да се мѣстятъ войскитѣ.

АТАКАТА

На разсъмване на 15 септемврий започна и неприятелската пехотна атака по цѣлия фронтъ на Доброполе. Артилерията на атакуващитѣ дивизии образува гѣстъ огненъ ваякъ предъ пехотнитѣ колони и задъ този ваякъ последнитѣ се впуснаха въ атака. Отъ този моментъ започва истинската Доброполска трагедия, въ която шепа защитници ще се борятъ отчаяно за своя собственъ животъ и за живота на родината си.

Ето въ подробности какъ се разиграва тукъ тази страшна кървава трагедия:

БОЯТЪ НА 10 ПЕХ. РОДОПСКИ ПОЛКЪ
(вижъ схема № 4)*)

Полкътъ бѣ заелъ позицията тѣй, както е показано на плана, отъ Родопска скала до пункта „Камъка“. По-

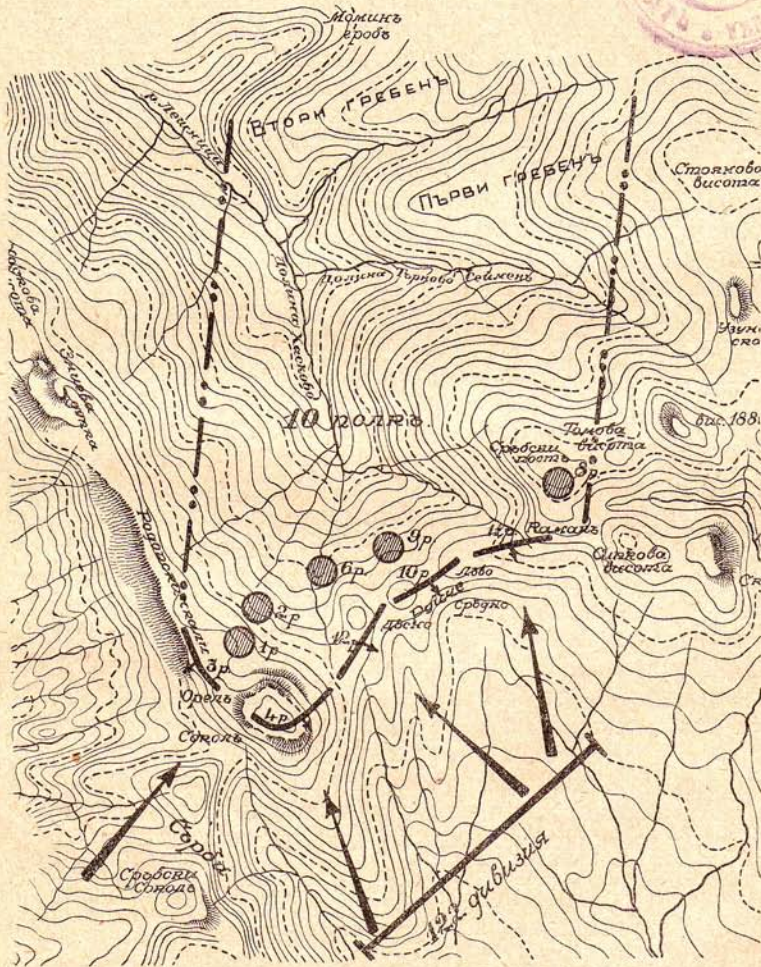

Схема № 4

*) Описанието на боя на този полкъ е направено главно по изучаванията, направени отъ участника майоръ Хубенов.

зицията е дълга по фронта 4.380 м. и се състои от една тѣсна верига от висоти, най-високата от които е в. „Соколъ“, който стърчи високо над останалата позиция. Веднага зад тази верига от висоти започва гористъ дълбокъ долъ. Висотитѣ първи, втори и трети гребенъ сж отдалечени на около 2 км. отъ центъра на позицията, но за жалостъ тѣзи височини бѣха неукрепени. Въ полка се намираха общо 1300 бойци, 45 картечници, 6 минохвъргачки. Но две роты и 12 картечници бѣха отдѣлени въ бригадна поддръжка.

Командирътъ на полка — полковникъ Токушевъ, — заедно съ адютанта си въ това време се намираше въ Кюстендилъ, гдето бѣ извиканъ въ навечерието на боя, заедно съ 96 души избрани войници и нѣколко офицери, по случай посрѣщането на Баварския кралъ. Въ момента, когато всѣки човѣкъ и пушка бѣха отъ такава важностъ на Добро-поле, тѣзи войници и офицери бѣха като че ли нарочно отстранени отъ полка. Полковникъ Токушевъ се завърна при полка си едва следъ свършване на боя, на 15 септемврий.

Противникътъ насочи своитѣ атакуващи части, тѣй както е показано на схемата. Части отъ сръбската Дринска дивизия (6 полкъ) атакуваха къмъ дѣсния флангъ, а четири дружини отъ 122 французка дивизия — останалия фронтъ на полка.

Материалнитѣ повреди, които артилерията на противника извърши срещу закритията на полка на 14-и презъ нощта срещу 15 септемврий не бѣха така значителни, но изненадата отъ тази невиджана артилерийска стрелба бѣ огромна и тя опъна нервитѣ на защитниците до болезненостъ. Тѣбваше да се очаква, че тази невиджана артилерийска подготовка ще направи да падне като узрѣлъ плодъ позицията, но очакванията на противника не се сбѣднаха. Въ противовесъ на изтощението, нѣкаква вътрешна сила се надига въ душитѣ въ минути на тежка опасностъ и тя е, която превръща хората въ герои. Вмѣсто да бждатъ деморализирани, нашитѣ войници сж посрѣщнали разузнавачитѣ на противника бодри и въ пълна готовностъ.

На 15 септемврий, въ 5¹/₂ часа, неприятелскитѣ колони се втурнаха срещу позицията на полка и боятъ се разви така:

а) **Срещу участъка на I-ва дружина:** Атаката на сърбитѣ срещу 3-та рота нѣмаше успѣхъ. Защитниците обсипваха настѣпващия по стрѣмнитѣ скали противникъ съ бомби и картеченъ огънь и го спрѣха.

Яростна борба се завърза около в. Соколъ, заетъ отъ 4-а рота на полка. Срещу Соколъ настѣпватъ две французки дружини. Когато неприятелскитѣ вериги достигатъ на нѣколко крачки отъ нашитѣ окопи, тѣ биватъ посрещнати съ огънь и отбити. Преднитѣ неприятелски вериги сѣ засилени, атаката е повторена нѣколко пѣти, но винаги безъ успѣхъ. Въ центъра на ротата нашитѣ преминаватъ сами въ настѣпление и достигатъ неприятелскитѣ окопи. Отдѣлни неприятелски стрелци успѣватъ да се покатерятъ по скалитѣ къмъ дѣсния флангъ на 4-та рота, унищожаватъ дѣснитѣ два поста и навлизатъ въ окопитѣ на ротата. Но тукъ тѣ сѣ посрещнати отъ нѣколко войници, начело съ ротния командиръ кап. Влайковъ и биватъ спрѣни. Храбриятъ капитанъ Влайковъ е раненъ отъ бомба въ рѣката, и все пакъ продължава да командува, да вдъхновява своитѣ преданни войници и да задържа врага. Но пробивътъ въ дѣсния флангъ на ротата бѣ направенъ вече и силитѣ на ротата бѣха много слаби за да спратъ нахѣлталия противникъ. Въпрѣки голѣмитѣ жертви, дадени отъ противника, нови негови вериги прииждатъ къмъ дѣсния флангъ на ротата и постепенно я ограждатъ. Командирътъ на ротата кап. Влайковъ е раненъ повторно въ корема и пада полумъртавъ въ пленъ. Водени отъ своитѣ началници останалитѣ живи войници отъ ротата се опитватъ да си пробиятъ пѣтъ къмъ в. „Змеица“, но не успѣватъ. Само отдѣлни стрелци се оттеглятъ, а останалитѣ, здрави и ранени, събрани около централния заслонъ, сѣ избити или пленени.

Но и противникътъ дава тежки загуби. Единъ дружиненъ командиръ е убитъ, а други — раненъ, а храбрата защита на Родопци направи таково силно впечатление на началника на французката дивизия, че той изпраща на атакуващитѣ подкрепа две роти отъ своя резервъ. Върхътъ Соколъ пада въ неприятелски рѣце въ 10¹/₂ часа преди пладне. За да завършимъ описанието на геройската борба на I-а дружина на в. Соколъ, трѣбва да споменемъ, че дружинната

подръжка — 1 и 2 роти — заематъ позиция съ фронтъ на изтокъ и заедно съ 3-та рота не позволяватъ на противника да развие своя успѣхъ къмъ съседния 28 полкъ. Презъ цѣлия день на 15 септемврий, тѣ водятъ упоритъ бой и, въпрѣки заповѣдта на командира на полка и на бригадниа командиръ отъ съседната 2-ра дивизия да отстъпятъ, тѣ оставатъ на позицията си и тогава, когато ясно сж виждали, че въ лѣво отъ тѣхъ всички наши позиции сж отстъпени и противникътъ е нахълталъ дълбоко въ тила. Тѣзи роти започватъ да се оттеглятъ, едва въ 6¹/₂ часа вечерта. Оттеглянето имъ е станало планомерно и незабелязано отъ врага, който заема окопитѣ имъ едва къмъ 10¹/₂ ч. вечерта.

б) **Срещу участъка на 3-а дружина.** Главната атака е насочена срещу лѣвия флангъ на дружината, срещу Камъка и в. Сръбски постъ.

Следъ като неприятелскитѣ щурмови вълни настѣпватъ, наблюдаателитѣ отъ нашитѣ окопи хвърлятъ бомби и даватъ сигналъ за тревога. Защитниците изкачатъ отъ закритията и се започва ржкопашна борба.

Германскитѣ картечници отъ Камъка (5 картечници) откриватъ огнь въ посока на 30 полкъ — Сипестата висота — и задържатъ временно настѣпващия противникъ, но поради надмощието му, той прониква на нѣкои мѣста въ окопитѣ на 11-та рота и следъ упорита борба, къмъ 6¹/₂ часа, овладѣва окопитѣ и Камъка. Едни отъ защитниците на окопитѣ попадатъ въ пленъ, а други успѣватъ да се оттеглятъ и съобщаватъ на командира на ротата — поручикъ Ф. Ангеловъ, че противникътъ е завладѣлъ Камъка. Начело на ротната подръжка, поручикъ Ангеловъ се хвърля въ контръ-атака, но пада убитъ, заедно съ по-голямата частъ отъ войницитѣ му, въ ржкопашенъ бой.

Следъ своя успѣхъ срещу 11-та рота, проникналитъ въ тила противникъ се насочва къмъ съседната 10-а рота. И тукъ се разиграва кървавъ ржкопашенъ бой съ една група войници, събрани около командира на ротата си поручикъ Коевъ Димитъръ. Въ тази борба пада геройски командира на ротата заедно съ

нѣколко отъ най-храбритѣ му войници и противникътъ овладѣва позицията му.

Едновременно съ това, неприятелски части се насочватъ и къмъ в. Сръбски постъ, заетъ отъ 8-а рота отъ полковата подрѣжка съ единъ картеченъ взводъ. Къмъ 7¹/₂ часа наблюдателитѣ виждатъ неприятелски вериги да настѣпватъ срещу тѣхъ. Единъ взводъ на ротата, подъ командата на подофициера Манолъ Динковъ, изкача отъ заслонитѣ и, заедно съ картечния взводъ, открива силенъ огънь. Врагътъ се връща. Така сж били спирани и връщани два-три пѣти неприятелскитѣ вълни, но най-после, защитниците се виждатъ обградени отзадъ. Вѣроятно това сж били неприятелски войници, проникнали въ тилъ следъ успѣха имъ срещу 10 и 11 роти. Въ това безнадеждно положение, една група отъ 30 храбърци се хвърля съ бомби срещу обградилія ги противникъ и разкъсватъ обрѣжа, но едва 10—15 души се спасяватъ, а останалитѣ сж избити въ неравна борба. Останалитѣ войници отъ 8 рота сж пленени и къмъ 8 часа противникътъ завладѣва в. „Сръбски постъ“.

5 рота отъ полковата подрѣжка съ единъ картеченъ взводъ заематъ последователно Самодивска поляна и Моминъ гробъ и тукъ задържатъ напредването на противника до 5 часа следъ пладне. Вечерта разпръснатитѣ отъ полка войници се събиратъ въ долината на рѣка Градешница и се подготвятъ за нова отбрана на следния день на Тунджански гребенъ, а следъ това и на линията на Козяцитѣ. Тукъ се събраха всичко около 460 войника. Останалитѣ бѣха ранени, убити и пленени. Успѣхътъ на противника бѣ голѣмъ, макаръ че и той го заплати съ 500 души убити и ранени свои войници и офицери.

БОЯТЪ НА 30 ПЕХОТЕНЪ ШЕЙНОВСКИ ПОЛКЪ*)

Полкътъ, подъ началството на полковникъ Дюдюковъ, бѣше разположенъ на позицията тѣй както е по-

*) Описанието за действията на този полкъ е направено споредъ подробното имъ изучаване отъ участника въ боеветѣ бившъ командиръ на 1-а дружина, сега полковникъ о. з. Боню Драгановъ. Вижъ „Доброполската трагедия“ кн. 9 и 10 В. Исторически сборникъ 1933 г.

казано на схемата № 5. Първа дружина отбраняваше дѣсниятъ участъкъ на полка — висотитѣ Сипкава, Скалиста, Томова и Котата. Трета дружина отбраняваше лѣвния участъкъ — отъ Котата до Доброполската рѣка; 2-ра дружина бѣ въ полкова подрѣзка. По линията на оксипитѣ позицията бѣ дълга около $4\frac{1}{2}$ клм. и се зае-

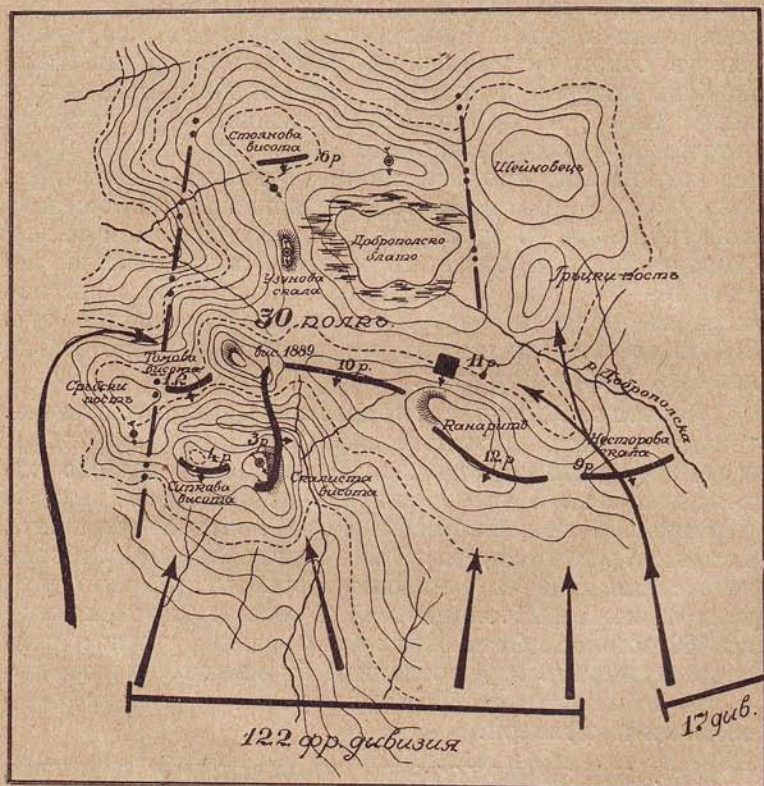

Схема № 5

маше съ около 1600 бойци и 32 картечници.

Най-важната точка отъ позицията бѣ високитѣ 1889 м. връхъ Котата. Позицията бѣ укрепена съ два реда окопи, съ скривалища за бойцитѣ и телени мрежи предъ окопитѣ.

На $1\frac{1}{2}$ клм. задъ предната линия се намираше

гребена Стоянова висота и продължението ѝ към в. Шейновецъ, който позволява да се организира отбраната въ дълбочина и действително тѣзи висоти изиграха голѣма роля въ упорната отбрана на позицията.

Противникътъ (122 фр. дивизия) насочи главнитѣ си сили срещу тоя полкъ, тъй както е показано на плана. Срещу крайния лѣвъ флангъ на полка настѣпиха части и отъ 17 колониална дивизия. На 15 септемврий, въ 5¹/₂ часа сутринта, неприятелскитѣ пехотни вълни се втурнаха срещу позицията на полка и успѣватъ да проникнатъ въ нѣкои пунктове. Атаката бѣ поведена тъй ненадейно и отъ толкова близко разстояние, че нѣмаше нищо чудно въ този неприятелски успѣхъ. Въ подробности боятъ се разигра по следния начинъ: на Сипкавата висота се намираше 4 рота отъ полка. Следъ като противникътъ пренася своя артилерийски огънь въ тила и неприятелскитѣ войски се появяватъ, наблюдателитѣ даватъ сигнала тревога и всички защитници излизатъ отъ скривалищата, залѣгатъ въ ямитѣ, изкопани отъ артилерията и закипѣва упоритъ бой на близко разстояние. Германскитѣ картечници отъ Камъка, както се каза по-горе, помагатъ на 4-та рота съ своя флажговъ огънь, а минохвъргачкитѣ отъ Томова висота обстрелватъ съ мини противника. Нашата артилерия не можа да вземе участие въ този бой.

Нѣколко атаки на противника сж отбити, но неговитѣ задни вериги напиратъ, попълватъ загубигѣ, заливатъ висотата съ хора и продължаватъ настѣпленieto къмъ Томова висота и Котата. Когато се развидѣли, на Сипкавата висота бѣха останали само група хора, които въ дрезгавината не сж забелязали, че сж обходени. Най-после тия храбреци си пробиватъ пътъ презъ неприятелскитѣ вериги и успѣватъ да се присъединятъ къмъ другаритѣ си на „Томова висота“. Къмъ 6¹/₂ часа Сипкавата висота бѣше вече бѣ рѣцетѣ на врага.

На Скалистата висота, заета отъ единъ взводъ отъ 3-та рота и 2 картечници, се разиграва една епична борба, която трѣбва да се отбележи по-особено. Още въ тъмно противникътъ бѣ обходилъ височината отъ изтокъ и изпълнилъ долѣтъ северно отъ нея, но за

щитниците водѣха бой съ противника предъ себе си и го заставиха да се спре. Всички началници и голѣма частъ отъ войниците сѣ убити и ранени. Когато се съзори и останалитѣ защитници се виждатъ оградени, една частъ отъ тѣхъ, 4—5 души, си пробиватъ пътъ презъ редоветѣ на противника и стигатъ на Томова висота, а нѣколко души прибѣгватъ въ картечното гнѣздо на подпоручикъ Мазгаловъ, гдето продължаватъ борбата подъ началството на този беззаветно храбъръ герой-офицеръ.

Картечното гнѣздо на Скалистата висота бѣ изкопано подъ самата скала и можеше да стреля едновременно на северъ, изтокъ и югъ. Подъ скалата бѣха направени стаи за войниците, за патрони и за вода. Артилерията и минитѣ на противника не можаха да разрушатъ гнѣздото и когато започна атаката, картечницитѣ заеха мѣстата си. Полесражението се покри съ убити и ранени, но противникътъ не можеше да бѣде спрѣнъ само съ две картечници и той продължи настѣплението си, като остави хора да се разправятъ съ тази неочаквана съпротива. Така подпоручикъ Мазгаловъ и неговитѣ храбри 13 войници сѣ оградени. Но тѣ иматъ достатъчно патрони, бомби, пушки и вода и се приготвяватъ за отчаяна борба.

Неприятелскитѣ шурмови групи заобиколиха отъ всички страни гнѣздото и то остана като островъ всрѣдъ окръжилия го противникъ. Тогава се започва една нечувана борба на животъ или смъртъ. Противникътъ надделява само следъ дълги усилия и множество жертви и само следъ като донесе огнепрѣскачки и изгаря презъ отворитѣ на картечницитѣ всички защитници. Само двама души сѣ спасили по чудо, за да ни разкажатъ за дивното себепожертвование на тия никому неизвестни герои-светци. И когато дори противникътъ се възхищава отъ подвига имъ, като казва за тѣхъ: . . . „тѣ предпочетоха да бѣдатъ изгорени съ огнепрѣскачки, но не се предадоха“ (капитанъ Рениери), ние не намѣрихме и за тѣхъ по-жестоки и светотатствени думи отъ тия да ги окачествимъ като предатели.

На Канаритѣ се води упоритъ и успѣшенъ бой, но противникътъ ги завладява, вследствие на успѣха му срещу съседната 9-а рота и появяването му въ

тилъ. Тукъ 12-а рота отъ полка, командувана отъ храбрия поручикъ Старирадевъ и неговитѣ прекрасни офицери: Чанковъ, Балниковъ и Леоновъ и подофициера Теню Димитровъ, отбиватъ нѣколко неприятелски атаки, контъръ-атакуватъ и изгонватъ нахълталия въ лѣвия флангъ въ окопитѣ противникъ, но въ момента, когато сж се смѣтали победители, тѣ се видятъ окръжени отъ противникъ, появилъ се бѣ тила имъ. Тогава поручикъ Старирадевъ събира наоколо си 50—60 войници и съ ножъ и бомби си пробива пътъ къмъ Узунова канара. Само трима офицери и 7 души войници се спасяватъ отъ тѣзи герои. Останалитѣ сж избити или ранени по пътя на тѣхната Голгота отъ Канаритѣ до Узунова скала.

На лѣвия флангъ на полка, при Доброполската рѣка бѣ на позиция 9-а рота, командувана отъ поручикъ Бончевъ Никола, адвокатъ отъ София, старъ ветеранъ-храбрецъ, баща командиръ, обожаванъ отъ войницитѣ му. Ротата въ съставъ 100 души, съ две картечници, заема участъкъ отъ 900 м., покритъ съ вѣковни гори. Въ утринния здрачъ, противникътъ нахълтва въ окопитѣ на ротата и тукъ се започва рѣкопашна борба съ прѣснатитѣ изъ гората групи войници. Поручикъ Бончевъ, съ револверъ въ рѣка, застаналъ на чело на ротната подрѣжка, насърдчава войницитѣ си, но бива ограденъ отъ група чернокожи и въ рѣкопашна борба е намушенъ на ножове. Ротата е била напълно унищожена.

На Несторовата скала сж се намирали две наши картечници и група пехотинци. Тѣ отбиватъ храбро неприятелскитѣ атаки и се задържатъ на мѣстото си до 12 часа по обѣдъ, когато сж окръжени отвредъ и пленени.

На конусообразния връхъ Котата (1889) нѣмаше мѣсто за пехотна защита. Тукъ въ скалата бѣ изкопано гнѣздо за 2 картечници. Картечницитѣ стреляха по всички възможни посоки и отбиваха противника чакъ до два часа следъ пладне, когато бѣха оградени и съ трудъ се изтеглиха единъ по единъ.

Въ пространството между Котата и Канаритѣ бѣха разположени 3-а рота и 10-а рота. Тукъ противникътъ прониква въ позицията на една взводъ на 10-а рота, но другиятъ взводъ, подъ командата на

подофицера Георги Русевъ, се задържа упорито на позицията си до пълното му окръжаване, заедно съ 3-а рота.

На Томова висота се води упоритъ бой съ много жертви и отъ дветъ страни. Върху отбраната на този пунктъ командирътъ на 1-а дружина майоръ Драгановъ бѣ съсредоточилъ главното си внимание и всички останали защитници отъ дружината го защитаваха съ сетни сили до 11 часа преди пладне. Множеството атаки на противника сж отбити съ огънь, бомби и контъръ-атаки. Противникътъ донася огнепръскачки, съ които внася смущение въ нашитъ редове и почти заема височината, но е контъръ-атакуванъ и избѣгва отъ нея. За жалостъ, въ тази борба ротитъ изгубватъ 4 ранени и 6 убити офицери, между които и двамата ротни командири на 1 и 2 роти храбритъ поручикъ Карадрагановъ и капитанъ Радевъ, а сжщо и множество отъ най-храбритъ войници и почти всички подофицери. Само шепа бойци бѣха останали на висотата. Но противникътъ не се реши вече на нова фронтална атака, а понесълъ самъ голѣми загуби, дочака резултата отъ обходното си движение презъ в. Сръбски постъ и западно отъ него. Къмъ 11 часа и 10 минути неприятелскитъ вериги изпъкватъ съвършено неочаквано отъ гората въ тилъ на Томова висота и останкитъ отъ защитниците ѝ, около 140 души, сж били заловени въ плѣнъ. Само отдѣлни войници сж успѣли да се промъкнатъ презъ неприятелския обржчъ.

На Узунова канара две наши картечници подъ командата на героя подпоручикъ Андреевъ, се държатъ упорито на мѣстото си до 11 часа предъ пладне, когато сж били оградени отъ неприятелски пехотинци, дошли отъ гористата долина западно отъ Канарата. Подпоручикъ Андреевъ, обаче, не се съгласилъ да отстъпи отъ позицията си **безъ писмена заповѣдъ**. Той продължилъ борбата, макаръ ограденъ отъ всички страни, отказва да се предаде и, подобно на своя приятелъ Мазгалова, загива изгоренъ отъ огнепръскачки въ гнѣздото на своитъ картечници, заедно съ десетина негови войници.

Между Узуновата канара и Стояновата висота се намираше единъ упоренъ пунктъ, който противникътъ нарича **Ставра**. Тукъ бѣ на позиция 6 рота съ

4 картечници. Тукъ се е разиграла една ожесточена борба, за която самъ французкиятъ капитанъ Рениери пише съ уважение. Укреплението е било заето само следъ като е била вкарана въ действие многочислена артилерия, обхванато отъ пехотата отъ западъ презъ гората и сж убити на мѣсто 6 български картечни войници.

На Стоянова висота бѣ 7 рота отъ полка подъ началството на поручикъ Толевъ и 2 орждия отъ взвода на подпоручикъ Ханджиевъ. Орждията на подпоручикъ Ханджиевъ отдавна сж били строшени отъ артилерията на противника, а частъ отъ войниците избити. Следъ като противникътъ окръжава ротата отъ три страни, командирътъ ѝ дава заповѣдъ да се оттегли на северъ.

На гребена между Стоянова висота и Шейновецъ бѣха заели позиция 4 наши картечници подъ командата на храбрива поручикъ Пенчевъ. Къмъ тѣхъ се присъединили и нѣколко отстѣпили войници отъ 29 полкъ и една германска картечница отъ Гръцки постъ. Тази група води бой презъ цѣлия день, като стреля по всички посоки и задържа настѣплението на противника. Особено голѣма полза принася при борбата, която 53 полкъ води на Шейновецъ, за която борба ще стане дума малко по-късно. Противникътъ открива мѣстото на тѣзи картечници и полага голѣми усилия да ги унищожи. Къмъ 2¹/₂ часа следъ пладне тукъ оставатъ всичко 5 души здрави войници, на позицията лежахъ 9 души убити, въ подслона 4 души умрѣли и 12 души ранени. Отъ картечниците могла да действува само едната. Самъ поручикъ Пенчевъ е раненъ, а противниковитѣ вериги започватъ вече да доближаватъ до върха на висотата. Поручикъ Пенчевъ решава най-после да спаси останалитѣ свои войници и ето съ какви троателни думи той описва този последенъ моментъ . . . „виждайки, че борбата по-нататкъ е безполезна, извадихъ затворитѣ на картечницитѣ, цѣлунахъ картечницата, съ която действувахъ, отидохъ въ подслона, взехъ сбогомъ отъ раненитѣ си войници, а съ останалитѣ 5 души, подъ градъ отъ куршуми успѣхъ да стигна гората и се спасихъ. Тамъ достигнахме само трима, останалитѣ бѣха ударени отъ куршуми . . .“

За да завършимъ описанието на борбата на 30 полкъ, ще приведемъ най-после думитѣ на капитанъ Фотияди, който ни описва хода на боя отъ страна на противника съ следнитѣ думи: . . . „участъкътъ отъ позицията Добро-поле бѣше буквално задавенъ отъ атакуващитѣ вълни . . . Дебуширането на дружинитѣ на северъ срещна силна съпротива отъ страна на противника, който, свързетъ отъ първата изненада, се отбраняваше отчаяно . . .“

Кое кораво сърдце може да остане хладнокрѣвно при толкова себепожертвование и героизъмъ и чии уста могатъ още да хулятъ българския войникъ?

БОЯТЪ НА 29 ПЕХ. ЯМБОЛСКИ ПОЛКЪ

Полкътъ бѣ разположенъ на позиция тѣй както е показано на схема № 6. I-ва и II-ра дружина заемаха окопитѣ, а III-та дружина бѣ въ полкова подрѣжка.

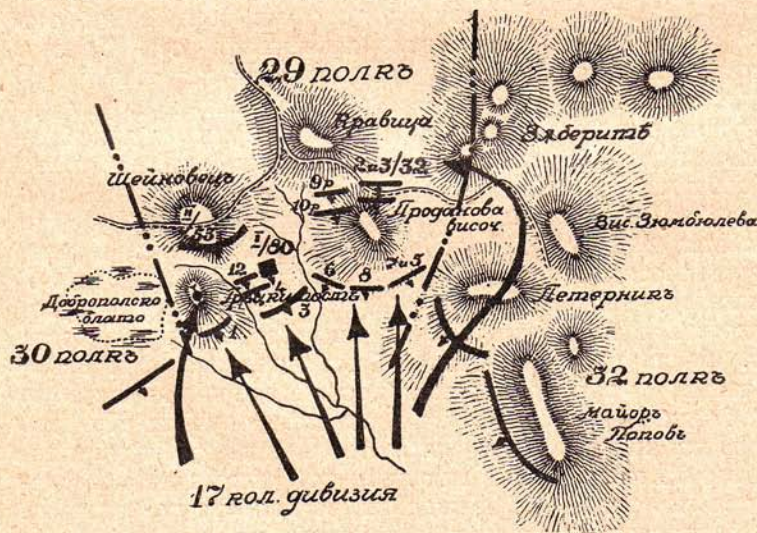

Схема № 6

Въ подкрепа на полка бѣха изпратени и следнитѣ части: 1 дружина отъ 80 полкъ отъ резерва на 3 дивизия усили дѣсниятъ дружиненъ участъкъ, 3 германски картечници бѣха разположени на Гръцки постъ, 2-ра дружина отъ 53 полкъ съ 8 картечници, зае пози-

цията на в. Шейновецъ, а 2 роты отъ 32 полкъ усилиха лѣвия дружиненъ участъкъ на полка.

Полкътъ се командуваше временно отъ спокой-ния, смѣлъ и разпоредителенъ майоръ Пѣйчевъ, който замѣстваше смъртно ранения единъ день преди боя полкови командиръ. Въ строя имаше всичко 1728 бойци, 48 офицери и 6 кандидатъ-офицери. Самата позиция на полка бѣше крайно несполучливо избрана. Тя бѣ разположена въ самата гора, по обрънатитѣ къмъ противника южни склонове на висотитѣ Гръцки постъ и Проданова и бѣше дълга 6 клм. по линията на окопитѣ.

Срещу полка бѣ насочена цѣлата 17-а французка колониална дивизия.

Следъ продължителната артилерийска подготовка на атаката (на 14 и презъ нощта срещу 15 септемврий), споредъ думитѣ на полковия командиръ, духътъ на Ямболци не само че не е отслабналъ, а на-противъ, предъ лицето на опасността, тѣ бѣха съ повишено внимание и желание да се удържи непре-мѣнно позицията.

Както е известно, въ 5^{1/2} часа сутринята на 15 септемврий, въ сутринната дрезгавина, се разгорѣ пехотния бой по цѣлата линия на Доброполската позиция. Срещу 29 полкъ боятъ се разви по следния начинъ.

Въ дѣсния участъкъ на полка, точно въ 5^{1/2} часа противникътъ пренесе огънятъ на артилерията си въ тила на нашата позиция и неговитѣ атакуващи вълни се втурнаха ненадейно срещу нашитѣ окопи. Тѣ мо-жаха да изненадатъ 1-ра рота, навлѣзоха въ окопитѣ безнаказно и ги отминаха. Тѣ отминаха дори и скри-валището на ротната поддръжка, което бѣ на около 70 крачки отъ окопитѣ, гдето се намираше и ротния командиръ подпоручикъ Андреевъ. Излѣзлитѣ отъ скривалището войници виждатъ въ дрезгавината на стотина крачки хора въ тила си и предполагатъ отна-чало, че това е идващата на помощъ дружинна под-дръжка. Скоро, обаче, тѣ се ориентиратъ и откриватъ огънь срещу имъ. Но нови неприятелски вълни при-иждатъ отъ фронта и тѣ сж окръжени. Завързва се кратка борба на най-близко разстояние, въ резултатъ на която ротната поддръжка на 1-ва рота бива пленена.

Съ този успѣхъ на противника, тѣнката наша укрепена линия бѣше веднага скъсана и противникътъ, безъ да обръща внимание на останалитѣ по позицията наши войници, презъ образувания отворъ се насочва безспирно къмъ Гръцки постъ. Тукъ той завързва една кръвопролитна борба съ тритѣ германски картечници, но скоро и тѣ сж принудени да млъкнатъ; началникътъ имъ — офицерския кандидатъ Грюнеръ е тежко раненъ и противникътъ става, още въ 7 часа сутринта, господаръ на най-важния пунктъ на дѣсния флангъ на 29 полкъ. Този неговъ неочакванъ успѣхъ реши съдбата на дѣсния дружиненъ участъкъ. Малцина отъ защитницитѣ му можаха да се спасятъ отъ пленъ.

За успѣха на противника помогна и обстоятелството, че 1-ва рота бѣ останала въ този решителенъ бой само съ единъ младъ запасенъ офицеръ — замѣстникъ на ротния командиръ. Отъ друга страна съборенитѣ по позицията отъ стрелбата на артилерията огромни дървета затрудняваха наблюдението въ нощната дрезгавина и атакуващитѣ вериги изненадаха напълно малцината останали живи защитници на окопитѣ.

Дружинната подрѣжка — 4-та рота — се опита да контъръ-атакува противника въ посока на позицията на първа рота, но нѣмаше успѣхъ. Тогава останкитѣ на 4-та рота, заедно съ ротната подрѣжка на 3-та рота, подъ началството на командира на 3-та рота поручикъ Хинковъ, контъръ-атакуватъ Гръцки постъ, но пакъ нѣматъ успѣхъ. Къмъ тази неуспѣшна контъръ-атака срещу Гръцки постъ се присъединява и 12-та рота, водена смѣло отъ дружинния адютантъ подпоручикъ Димитровъ, който геройски загива тукъ.

Следъ неуспѣха да заеме обратно Гръцки постъ 3-та рота, подпомогната случайно отъ батареята на кап. Стояновъ, контъръ-атакува противника направо предъ себе си и успѣва да нахълта въ неговитѣ окопи. Тукъ, споредъ думитѣ на поручикъ Хинковъ, нашитѣ войници успѣватъ да пленятъ 4 катѣра съ инструменти, едно планинско рѣдие и единъ катѣръ за пренасяне на ранени. Този успѣхъ е, разбира се, времененъ, защото нови неприятелски вериги изтикватъ нашитѣ войници. Борбата на 3 и 2 роты въ гората,

обаче, продължава дълго време съ промънливъ успѣхъ. На нѣколко пѣти противникътъ е ограждалъ нашитѣ войници и ги „пленява“, следъ това картината се е промѣняла — противникътъ е билъ пленяванъ отъ нашитѣ. Така прѣснатитѣ изъ гората малки групи, водени отъ доблестни началници, продължаватъ да се борятъ чакъ до 11 часа преди пладне, когато борбата е прекратена, защото тѣзи храбри войници виждатъ вече своето безнадеждно положение. Оградени отъредъ и следъ като даватъ множество жертви (само 3-та рота е дала около 40 души убити и ранени) останкитѣ имъ биватъ пленени.

„Характерно е за отбелязване, — казва поручикъ Хинковъ, че макаръ пленени, войницитѣ запазиха любовта и чинопочитанието къмъ своитѣ началници и се стараеха да имъ услужватъ, да имъ донасятъ вода, да имъ носятъ вещитѣ, а на въпроситѣ на противника за разположението и силитѣ ни тѣ отказваха да отговарятъ“. Какво по-голѣмо доказателство, че до последния моментъ тѣзи храбри войници имаха съзнанието за дългъ и дисциплина?

Срецу лѣвия дружиненъ участъкъ, противникътъ сѣщо така е успѣлъ да изненада защитницитѣ на окопитѣ на 6-та рота, преминава презъ тѣхъ и се насочва веднага къмъ най-важния пунктъ въ този участъкъ — Проданова висота. Тукъ-тамъ останали групи отъ войници въ окопитѣ напраздно сѣ се старали да задържатъ настѣпващия противникъ. Нѣкои отъ тѣзи групи, както и отдѣлни войници, сѣ проявявали чудеса отъ храбростъ, но окръжени, тѣ скоро сѣ били пленявани. Ето съ какви думи ни описва боя на една такава група единъ храбъръ войникъ отъ 6-та рота, старшиятъ на постъ № 8 (Иванъ Ст. Симеоновъ). „... Ние бѣхме трима души на поста. Неприятелската артилерия започна да стреля отъ 8 часа сутринтъта и забрави да спира. Стана 10, 12, 4, 6, мръкна се, не спира. Всичко ври отъ желѣзото. Сломи и разби всички телени мрежи и блиндажи. Само постъ 8 остана неразбитъ, понеже бѣше подкопанъ подъ една голѣма скала, но нѣколко пѣти входътъ бѣше запушванъ и го отпушвахме. Наблюдавахме какво става предъ насъ само презъ мазгалитѣ. Стрелбата на противника продължи точно 24 часа. Ние бѣхме съвсемъ откъснати, безъ

хлѣбъ, безъ вода и сѣнь . . . всички окопи бѣха разсипани и не се забелязваше кѣде има изходъ и гдето окопъ; вѣковнитѣ дървета и скали станаха на трески и чакълъ. Най-подиръ противникътъ прехвърли своя ураганенъ огънь въ тила ни, въ скалата Кравица и почна да настѣпва. Войниците имъ, французи сенегалци, лудо пияни, дойдоха на 30—40 крачки отъ насъ. Всѣки носи по два килограма вино, вървятъ срещу насъ и вдигатъ манеркитѣ да пиятъ. Тѣ минаха презъ останкитѣ отъ телената ни мрежа. Ние имаме събрани около 3¹/₂ сандѣка бомби бухалки. Когато приближиха на около 15 крачки давамъ заповѣдь на другаритѣ да отварятъ бомбитѣ и ми ги предаватъ, а азъ ги хвъргамъ предъ менъ на 10 крачки . . . Тогава тѣ завиха въ дѣсно, но тамъ нѣмаше кой да ги спира, нашитѣ постове бѣха избити и тѣ продължиха къмъ тила ни. . . Една следъ друга вървятъ до 18 вериги. Ние изхвърлихме всички наши бомби и не ги пустнахме предъ насъ. Въ лѣво отъ насъ биеше една наша картечница и ги спираше, но въ дѣсно нѣмаше кой да ги спре. Като свършихме бомбитѣ, ние взехме пушкитѣ, но свършихме и патронитѣ, а противникътъ въ дѣсно си настѣпва . . . Тогава почнахме да се изтегляме по ямитѣ следъ веригитѣ на противника . . . но бѣхме оградени“.

Като минава презъ участъка на 6-та рота, противникътъ се насочва на изтокъ къмъ Проданова висота и успѣва да достигне върха. Още малко и той би станалъ господарь на цѣлата ни позиция, но тукъ успѣватъ да се намѣсятъ навреме подрѣжкитѣ. Командирътъ на картечната рота капитанъ Марчевъ вдига въ контръ-атака 3-та рота отъ 32 полкъ и, подпомогнатъ отъ две свои картечници, прогонва противника и задържа висотата. Вниманието на всички отъ полка е съсредоточено вече единствено къмъ отбраната на Проданова висота. Обаче, отбраната на тази висота не бѣше лесно. Значителни неприятелски части се насочваха презъ гората въ тилъ на висотата отъ западъ къмъ в. Кравица, а следъ като противникътъ проникна и въ позицията на 32 полкъ и зае в. Петерникъ, той се насочи къмъ в. Зѣберитѣ, въ тилъ на Проданова висота отъ изтокъ. Отъ Зѣберитѣ, той започна да обстрелва защитниците на Проданова висота въ тилъ.

Къмъ 10 часа преди пладне на Проданова висота бѣха се събрали и всички отстъпили войници отъ дѣсния флангъ и полковата поддръжка на 32 полкъ. Всички части отъ 29 и 32 полкове, размѣсени, бѣха заели позиция въ полукръгъ. Съ фронтъ на югъ бѣха 7, 8, 9 роты и 3-та картечна рота отъ 29 полкъ, а на самата висота и на седловината къмъ Кравица — съ фронтъ на западъ и на изтокъ бѣха заели позиция размѣсени части отъ 29 и 32 полкове. Противникътъ обстрелваше седловината къмъ Кравица и напираше отъ всички страни да заеме висотата. Къмъ 10¹/₂ часа командирътъ на полка виждаше вече ясно, че обратната на Проданова висота става все по-трудна и, за да спаси защитниците ѝ отъ пленъ, заповѣда да почне оттеглянето имъ къмъ Кравица.

Къмъ 1¹/₂ часа се изтеглиха всички части отъ върха на висотата, но ротите на първоначалната позиция съ фронтъ на югъ — 7, 8, 9 и 3-та картечна — бѣха откъснати. Тѣхното отстъпване бѣше вече трудно, но тѣ продължаваха да се държатъ на мѣстото си. Постепенно противникътъ ги окръжава и обстрелва отъ всички страни, но водени отъ своите храбри офицери — тѣ не напустиха мѣстата си, а отбиваха всички атаки до настѣпване на нощта. Презъ нощта противникътъ не посмѣя да се доближи до тѣзи храбреци и чакъ на утрото на другия день той ги пленя, следъ като тѣ предварително бѣха строшили оръжието си.

Само останки отъ полка се събраха на 15 септемврий къмъ 1¹/₂ часа на в. Кравица.

Тукъ станаха окончателно известни голѣмитъ загуби, които полка е понесалъ — 29 офицери, 4 кандидати и 1149 войници убити, ранени и пленени. Въ строя бѣха останали всичко около 200 души войници и офицери. Къмъ тѣхъ се бѣха присъединили и отстъпилите отъ 32 полкъ, общо около 300 души.

Противникътъ, закриванъ отъ гѣстата гора, не се забави да настѣпи и къмъ Кравица по стѣпките на остѣпилите Ямболци и Загорци. Макарь размѣсени и изгубили мнозина отъ най-добрите си началници, войниците се групираха около останалите свои водачи и съ сетни сили се мѣчеха да спратъ тукъ настѣпващия многоброенъ противникъ. Въ дѣсно отъ тѣхъ кипѣше бой на в. Шейновецъ. Тамъ 53 полкъ, току-що при-

стигналъ отъ резерва, водѣше яростни контъръ-атаки, за да овладѣе обратно висотата, която бѣ паднала въ неприятелски рѣце. Единъ войникъ отъ тоя полкъ бѣ изпратенъ отъ командиря му и на в. Кравица да съобщи на защитниците ѝ за пристигането на поддръжка и да окуражи уморенитѣ и изтощени Ямболци и Загорци. Последнитѣ огласиха гората съ „ура“. Нова струя на увѣреностъ, мина презъ тѣхнитѣ гърди. Но скоро скалистата чука на Кравица бѣ засипана отъ прѣсканията на неприятелската артилерия. Мнозина отъ защитниците ѝ намѣриха тукъ своята смъртъ, въ това число и героя старши подофицеръ Руси Зафировъ, чийто гърди бѣха цѣль иконостасъ отъ кръстове за храбростъ.

Къмъ 5¹/₂ часа следъ пладне, противникътъ, който бѣ станалъ преди това пълень господарь на в. Шейновецъ, продължи настѣплението си и обхвана Кравица отъ изтокъ и западъ. Тогава защитниците отъ Кравица отстъпиха презъ долината на р. Порой за в. М. Козякъ, в. Камила, гдето на следния день срещнаха многобройния и въодушевенъ отъ успѣха си противникъ. Лишени отъ артилерия, изгубили по-голѣмата частъ отъ своитѣ картечници, тѣзи изтощени войници мъчно можеха вече да се задържатъ продължително на една позиция. За всѣки непредубенъ читателъ е ясно, че отъ тукъ нататкъ борбата можеше да бѣде водена съ успѣхъ само отъ нови полкове, а не отъ тѣзи останки отъ роты и дружини, съ изтощенъ духъ и тѣла. Не е тѣхна вината, ако нѣкому се е искало да изпълнятъ задачи, които не бѣха по силитѣ имъ. На следния день на в. Малъкъ козякъ тѣ дадоха последенъ отпоръ на многобройния противникъ, който вървѣше по следитѣ имъ и не имъ даде време за окопитване и почивка.

БОЯТЪ НА 32 ПЕХ. ЗАГОРСКИ ПОЛКЪ

Този полкъ заемаше позиция както е показано въ плана № 7. Позицията бѣ дълга по линията на окопитѣ около 6 клм. и образуваше единъ силно издаденъ къмъ противника ъгълъ. Въ тилъ на позицията се намираха висотитѣ Зюмбюлева и Петерникъ, а още по-назадъ Безимената скала, Зѣберитѣ и Зелкова поляна, които всички бѣха неподготвени за отбрана.

2-ра дружина заемаше дѣсния участъкъ по ската на висотата Борунa и висотата Майоръ Поповъ.

3-та дружина заемаше лѣвия участъкъ по спуско-ветѣ на Баховски Ридъ и Димова поляна. Две роты отъ 1-ра дружина бѣха изпратени предния день на помощъ на 29 полкъ и, както е известно, се биха геройски при Проданова висота. Въ време на боя на 15 септемврий пристигнаха на помощъ на полка две роты отъ 80 полкъ, които бѣха придадени къмъ 3-та дружина.

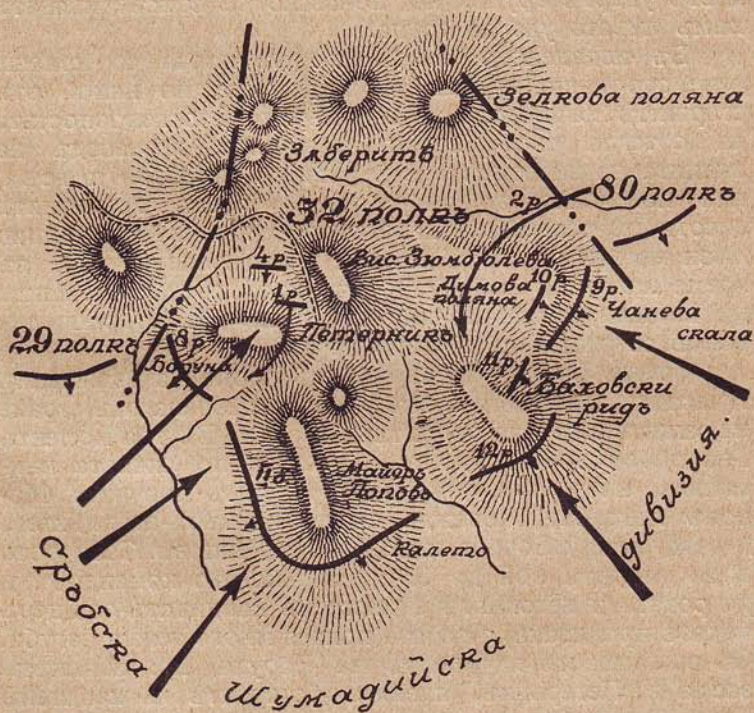

Схема № 7

Срещу фронта на този полкъ се насочи цѣлата сръбска Шумадијска дивизия.

Войниците издържаха спокойно артилерийската подготовка и, увѣрени въ себе си и успѣха си, дочакаха неприятелската атака. Неприятелският артилерийски огънь бѣ много съсредоточенъ, на дълбочина до 300 м. по линията на окопитѣ, но закритията запа-

зиха защитниците и загубитъ бѣха незначителни, макаръ че върху почвата се образува цѣль пластъ отъ желязо отъ прѣсканията на снарядитъ.

Противникътъ насочва атаката си отъ двата фланга: къмъ Боруна (Петерникъ) и на Димова поляна съ цель да отсѣче върхътъ на позицията ни, 4 негови дружини атакуватъ Димова поляна, а други 4 — къмъ Боруна. Две негови дружини сѣ оставени първоначално въ резервъ срещу върха на позицията между дветъ ударни групи, но по-късно се присъединяватъ къмъ лѣвата ударна група.

Въ издаденото положение на полка се криеше вече зародиша на нашето поражение, но никой отъ старшитъ началници не взе върху си отговорността да оттегли своевременно позицията по-назадъ на линията на висотитъ Петерникъ и Зюмбюлева, или най-малко да укрепи и заеме последнитъ висоти съ резервитъ, като втора отбранителна линия. Тѣзи висоти останаха незаети и неукрепени даже въ време на самия бой и противникътъ се изкачи, както ще видимъ, безнаказано на тѣхъ. Въ подробности боятъ се разви по следния начинъ:

Срещу Боруна противникътъ проникна едва къмъ 7 часа въ позицията следъ упорита отбрана отъ страна на защитниците на окопитъ (8-а рота). Въ тоя моментъ I-ва рота отъ полковата подрѣжка, по личната инициатива на ротния командиръ, героятъ поручикъ Манолъ Ангеловъ, повежда смѣло контръ-атака къмъ дерето между Боруна и в. Майоръ Поповъ. Тази рота води упоритъ бой до 10¹/₂ часа, когато командирътъ на ротата и неговиятъ единственъ кандидатъ-офицеръ падатъ пронизани, а ротата понася много тежки загуби. Съ разбиването на ротитъ на Боруна, противникътъ заема в Петерникъ, пленява батареитъ на капитанъ Георгиева и Сярова и се явява въ тилъ на частитъ, които заемаха в. Майоръ Поповъ. Тѣзи части, почти окръжени, сѣ принудени да се промъкнатъ презъ тѣсното останало свободно пространство между в. Петерникъ и линията на окопитъ; една часть отъ тѣхъ, следъ упорита съпротива, сѣ избити или пленени, а останалитъ, около 100 души, се присъединиха къмъ 3-та дружина отъ полка на Зелкова поляна.

Разпилянитъ остатъци отъ ротитъ, които водиха

бой на Боруна, като и ония отъ полковата подръжка, отстъпватъ на Проданова висота, гдето взеха участие въ отбраната на тази висота и съвмѣстно съ ротитѣ на 29 полкъ остъпиха на Кравица.

За боя на III-та дружина отъ полка на Баховски ридъ и Димова поляна разполагаме съ повече подробности, които дължимъ на командира на дружината о. з. подполковникъ Темистоклиевъ.

На Баховски ридъ противникътъ атакува 12 рота. Картечници, пушки и бомби затрещаватъ и се почва упоритъ бой. Усиленъ съ нови вериги, противникътъ успѣва най-после да се вмъкне въ окопитѣ на лѣвия флангъ на ротата и се насочва къмъ така нареченото отъ защитницитѣ Дворче. Командирътъ на ротата поручикъ Петровъ Тома съглежда опасността и съ група щурмуващи ги пресрѣща, но бива раненъ въ двата крака и плененъ. Командирътъ на картечния взводъ подпоручикъ Мишайковъ замѣства командира на ротата, поема командуването и продължава борбата съ вмъкналия се въ позицията противникъ, но скоро и той е раненъ въ главата. Нови неприятелски вериги заливатъ позицията и борбата съ тѣхъ, за слабитѣ сили на ротата, е невъзможна. По-голѣмата частъ отъ войницитѣ на ротата, която бѣ свързана съ тѣй славно минало, бѣха избити, ранени или пленени. Само малцина отъ тѣхъ можаха да се оттеглятъ читави нѣколко десетки крачки и като заематъ Баховскитѣ скали и така наречената висота Малка мушка, продължиха борбата подъ началството на фелдфебеля Петъръ Златевъ.

На Димова поляна противникътъ атакува 10 рота по цѣлия ѝ фронтъ и въ утринната дрезгавина успѣва да изненада и заеме Голѣма и Малка Чанева скала, два издадени пункта въ първата линия окопи. Защитницитѣ на тия скали биватъ избити и отчасти пленени.

Взводниятъ командиръ поручикъ Йонковъ съ своята щурмова група контратакува веднага заетата отъ противника Голѣма Чанева скала, но той е тежко раненъ и атаката неуспѣва.

Командирътъ на ротата поручикъ Златевъ, като научава това, затича се, пресрѣща ранения поручикъ Йонковъ, застава на чело на щурмовата група, изтиква сърбитѣ и заема обратно Голѣма Чанева скала.

Контъръ-атаката срещу Малката Чанева скала неуспѣва, но и противникътъ бѣ прикованъ тукъ на мѣсто и не можа повече да напредне.

До 8 часа сутринта противникътъ имаше срещу ротитѣ отъ тази дружина сравнително много слабъ успѣхъ и затова той поднови артилерийската си и минна стрелба. Но и положението на дужината не бѣ много добро срещу многобройния противникъ. Почти половината отъ войниците и офицеритѣ бѣха излѣзли отъ строя, а дружиннитѣ подрѣжки бѣха изразходвани за усиляване на преднитѣ роти. Въ това време пристигатъ на помощ две роти отъ съседния 80 полкъ, които командирътъ на дружината изпраща въ подрѣжка по една рота задъ двата ротни участъка на Димова поляна и Баховски ридъ.

Къмъ 8 $\frac{1}{2}$ часа командирътъ на дружината забелязва успѣхътъ на противника срещу дѣсния флангъ на полка. Постепенно той узнава и за пленяването на дветѣ наши батареи, затова изпраща едната рота отъ 80 полкъ да заеме позиция на Баховски ридъ съ фронтъ на западъ, а самъ продължава борбата срещу атакуващия по фронта противникъ.

Къмъ 9 $\frac{1}{2}$ часа нашитѣ минохвъргачки сѣ стропени всички и тѣхниятъ командиръ, храбрия поручикъ Биджевъ продължава да се бие като пехотинецъ. Все така упорито и непрекъснато борбата продължава до 10 $\frac{1}{2}$ часа, когато противникътъ бѣше вече развилъ дотолкова успѣха си въ посока къмъ Петерникъ и Баховски ридъ, че дружината рискуваше да бѣде пленена. Неприятелски картечници излѣзоха на позиция на Баховски ридъ и откриха огънь въ тилъ на Димова поляна. Това накарава командира на дружината да даде заповѣдъ за отстъпление. По ходоветѣ за съобщение ротитѣ се изтеглятъ и заематъ позиция на Зелкова поляна и съседнитѣ висоти. За жалость, дѣсниятъ флангъ на дружината не можа да се изтегли напълно и голѣма частъ отъ войниците попаднаха въ пленъ. На Зелкова поляна се присъединиха къмъ 3-та дружина и останкитѣ отъ 2-ра дружина, отстъпили отъ в. Майоръ Поповъ.

Въпрѣки поражението му и малкитѣ останки отъ тоя тѣй храбъръ нѣкога полкъ, групирани около нѣколцина достойни водачи, отстъпваха въ редъ, тѣ спи-

раха за бой при Куманичево, Криволакъ, Шипъ, Цар село — гдето ги завари примирието. Тия прости селяни имаха нужда само отъ примѣръ отъ началницѣ, отъ братско отнасяне и дори въ това безнадеждно положение тѣ бѣха пакъ готови да се биятъ и мратъ за родината.

НАМЪСАТА НА РЕЗЕРВИТЪ. — БОЯТЪ НА 53 ПЕХ. ПОЛКЪ

До като се разиграваше описаната до тукъ трагедия на Доброполската позиция и отдѣлнитѣ групи, взводове, роты и най-много дружини се биеха на смъртъ или животъ, по-горнитѣ щабове и началници (на полкове, бригади, дивизии и армии) се задоволиха да изпратятъ на помощ слабитѣ резерви, съ които тѣ разполагаха, а следъ това вече не командоваха, а се изгубиха въ хаоса, който настѣпи следъ падането на Главната позиция. Онова, което можеше да се очаква отъ тѣхъ, бѣше съ присѣтствието имъ на най-заплашенитѣ и опасни мѣста да окуражатъ падналитѣ духомъ и да дадатъ личенъ примѣръ на себепожертвование. Въ подобни моменти се проявяватъ високитѣ характери и истинскитѣ водители — най-голѣмото богатство на народния духъ. За жалость, трѣбва да признаемъ, че висшитѣ командни мѣста дадоха малко примѣри отъ подобна доблестъ и не употрѣбиха себе си, споредъ класическото правило на Скобелева „като последенъ резервъ“. Като че волята за борба бѣ изчезнала най-напредъ у ония, които трѣбваше най-дълго да я запазятъ. Ето защо съ толкова по-голѣмо удоволствие отбелѣзваме подвига на Командиря на 53 пех. полкъ полковникъ Ламбриновъ.

Полкътъ, въ съставъ две дружини, бѣ заелъ позиция както е показано на плана № 8. Още къмъ 7 часа сутринята, следъ заемане на в. Гръцки постъ, веригитѣ на противника се насочиха къмъ в. Шейновецъ, който бѣ заетъ отъ ротитѣ на 2-ра дружина на 53 полкъ подъ началството на капитанъ Богдановъ. Защитницитѣ ги посрещнаха съ огънь. Срещу тѣхъ откриха огънь и картечницитѣ на поручикъ Пенчевъ отъ Стояновата висота, но французитѣ продължиха безспирно настѣплението и къмъ 10¹/₂ ч. сутринята, въпрѣки упоритата отбрана и контъръ атаки, успѣха да заематъ

висотата Шейновецъ. Къмъ 12 ч. по обѣдъ, командирътъ на 53 полкъ полковникъ Ламбриновъ застава на чело на 2 и 4 роты и ги повежда въ контръ-атака. Противникътъ смутенъ отъ ненадейната и смѣла атака избѣгва отъ висотата. Но той е многоброенъ; подкрепенъ отъ резервитъ си той се повръща и става пакъ

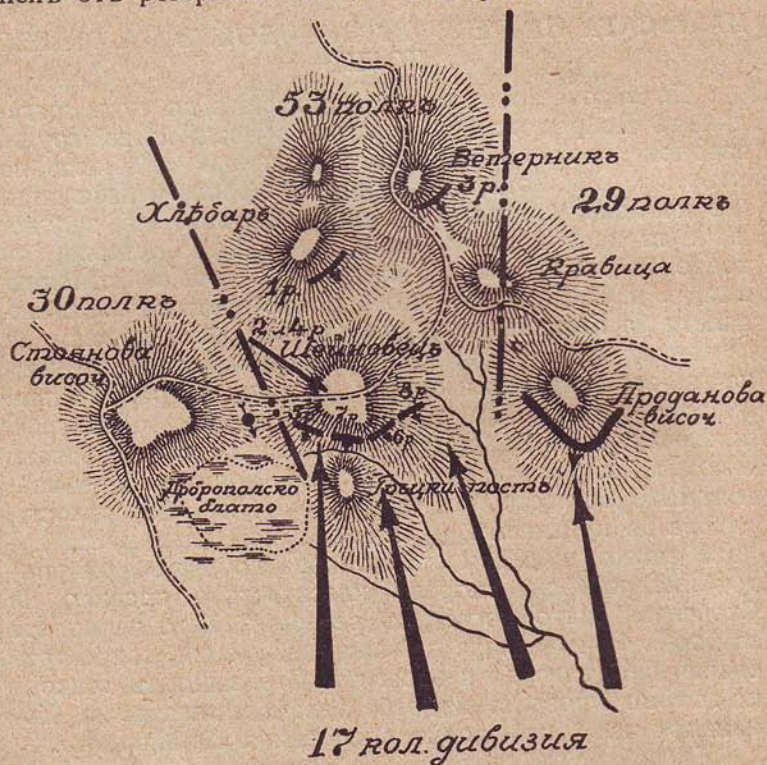

Схема № 8

господаръ на в. Шейновецъ. Храбриятъ и упоритъ Ламбриновъ не се признава обаче за победенъ. Той събира останалитъ свои разпрѣснати войници, окуражава ги и ги повежда повторно въ атака. При вида на настрѣхналитъ ножове на нашитъ атакуващи войници, французитъ втори пѣтъ избѣгватъ отъ висотата. Следъ половина часъ, нови французки резерви засилватъ преднитъ имъ редове и висотата минава вече окончателно въ тѣхни рѣце. Трети пѣтъ полковникъ Ламбриновъ

събира останките на своите герои войници и се спуща въ атака, но бива смъртно раненъ. Ротите бѣха дали вече тежки жертви и останали безъ началници, тѣ не можеха да доведатъ атаката до край. Но тѣ останаха на мѣстата си и не допуснаха противника на северъ до 5 ч. вечерята, когато противника, който бѣ заелъ преди това Стоянова висота, премина отново въ настѣпление.

Ротите на 53 пех. полкъ отстъпиха тогава на Бригадната висота. Тамъ се събраха всички дружини отъ полка и на следния день се бориха храбро за отбраната на позицията на Козяците.

БОЯТЪ НА 81 ПЕХ. ПОЛКЪ

Следъ боя на 15 септемврий остатъците отъ нашите разбити полкове се оттеглиха на висотите Голѣма и малка бригадна, Голѣмъ Козякъ, Малкъ Козякъ и Камила, които се намираха на 7—8 клм. отъ главната позиция.

Разпръснатите войници се събираха на тази нова позиция постепенно. Полковете имаха не повече отъ 300—500 бойци, като бѣха изгубили голѣма частъ отъ най-храбрите войници и началници, почти всичката си артилерия, картечниците и други бойни машини. Макарь че тѣзи останки отъ полкове да се подчиняваха още доброволно на началниците си, а особено на онѣзи отъ тѣхъ, въ които тѣ имаха вѣра, все пакъ, това не бѣха вече войници и полкове, на които можеше да се възлагатъ сериозни бойни задачи и да се очакватъ нѣкакви успѣхи. За оновова, който познава войната и психологията на разбитите следъ кървавъ бой войски, нѣма нищо ново и за очудване въ тоя фактъ. Военните теоретици смѣтатъ, че една войскова частъ, която е изгубила въ бой 20—25% отъ състава си е вече **извадена отъ строя**. А какво можеше да се очаква отъ нашите разбити полкове, които бѣха издържали една невиджана артилерийска подготовка и бѣха изгубили до 75% отъ състава си? Може би нѣкои сж очаквали да бѣдатъ избити всички бойци, за да имъ издадатъ оправдателна присѣда . . .

Отъ друга страна противникътъ бѣ въодушевенъ въ висша степенъ отъ неочаквания за него успѣхъ, а

особено сърбитѣ. Това накара французкото командуване да пусне въ първа линия сръбскитѣ дивизии, които продължиха по нататъкъ боя и преследването.

Нашата нова позиция на Козяцитѣ бѣше почти съвършено неукрепена. Презъ 1916 год. на в. Гол. Козякъ бѣха копани окопи и закрития, но повечето отъ тѣхъ бѣха на неподходящи за сериозна отбрана мѣста или недовършени. Една систематична подготовка за отбрана на тази тѣй важна позиция нѣмаше. Разбира се, че отговорността за това е на старшитѣ началници.

Следъ обѣдъ на 15 септемврий на тази позиция пристигна отъ резерва на армията 81 полкъ (две дружини) и 21 допълняюща дружина. Последната бѣ сборна частъ отъ млади войници и много турци и на нея не можеше да се разчита.

Позицията на Козяцитѣ бѣ заета тѣй както е показано на плана № 9. Дветѣ дружини отъ 81 полкъ подѣ

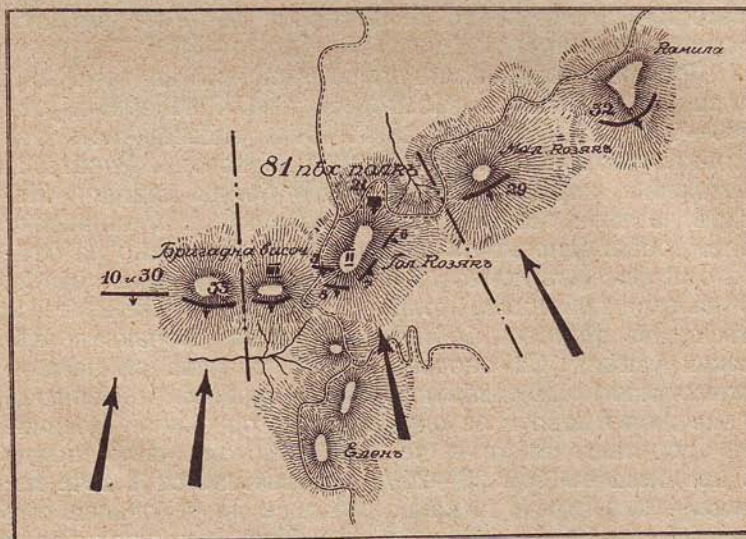

Схема № 9

началството на полковникъ Шингаровъ заеха най-важнитѣ висоти Голѣмъ Козякъ и Голѣма бригада.

Презъ цѣлата нощъ срещу 16 септ. противникътъ обстрелваше позицията на Гол. Козякъ съ цель да не

даде възможност да се работи по укрепяването и. Едновременно съ това, през нощта той се доближи до подножието на новата ни позиция и още на разсъмване въ 5¹/₂ часа атакува, като искаше да завладѣе позицията ни съ изненада, безъ артилерийска подготовка.

Тази ненадейна атака бѣше насочена срещу най-важния пунктъ — в. Голѣмъ Козякъ, но 7 и 8 роти отъ 81 полкъ отбиватъ атаката. Отдѣлнитѣ неприятелски войници, които бѣха успѣли да проникнатъ въ нашата позиция сѣ унищожени. Тогава противникътъ се спира на около 200 крачки отъ нашата линия и подготвя нова атака съ повече сили. И действително, къмъ 9 часа преди пладне, следъ кратка, но силна артилерийска подготовка, противникътъ се втурна въ атака срещу 7 и 8 роти на Голѣмъ Козякъ, но достигналъ на 50 крачки отъ нашата позиция тѣзи роти го контръатакуватъ и противника се повръща назадъ.

До 4 часа сл. пладне, противникътъ прекрати атаката си, но съсредоточаваше още сили. Артилерийскиятъ му огънь постепенно се засилва, а къмъ 5¹/₂ часа той става барабаненъ и веднага следъ това силни негови вериги се хвърлятъ въ атака. На мѣста противникътъ прониква въ нашата линия. Въ участъка на 8-а рота се завързва упорита борба на ножъ. Благодарение на своевременната поддръжка на резервната 5-а рота, успѣхътъ на противника е ограниченъ по цѣлия фронтъ съ тежки за него загуби.

Обаче противникътъ разполагаше на този фронтъ съ огромни сили, на които ние можехме да противопоставимъ само нѣколко слаби дружини и останките отъ разбититѣ вчера полкове и затова нашия успѣхъ бѣше, разбира се, времененъ. Скоро артилерийската му стрелба се засили, аероплани обстрелваха съ картечници и бомби, а французки части усилиха атакуващитѣ до тогава сърби. На смръкване последва нова неприятелска атака и въпрѣки нашата упорита отбрана, противникътъ се задържа на нѣколко пункта. Отъ Мал. Козякъ, който бѣше заетъ отъ противника, той започна да обстрелва въ тилъ защитницитѣ на Гол. Козякъ, Отбраната на последния стана вече трудна и 81 полкъ започна да се оттегля. Въ пълненъ редъ този храбъръ полкъ се оттегли на в. Кучкинъ Камъкъ, гдето на следния день се би отново геройски.

Дветѣ дружини отъ полка, съ общо 1300 бойци, загубиха на Гол. Козякъ 337 войници и 12 офицери. И двамата дружинни командири бѣха ранени.

ОТСТЪПЛЕНИЕТО НА 2 И 3 ДИВИЗИИ

Следъ падането на позицията ни на Гол. Козякъ фланговетѣ на съседнитѣ наши части бѣха вече сериозно заплашени. При грамадното числено и морално надмощие на врага, при липсата на резерви, които да го спратъ или ограничатъ успѣха му, началницитѣ на 2 и 3 дивизии се почувствуваха застрашени и заповѣдаха на близкитѣ до прорива полкове да отстъпятъ и завиятъ фланговетѣ си за да не бждатъ обхванати. Но еднажъ напуснали своитѣ силни позиции, които бѣха организирали съ години за отбрана и почувствуваха явно надмощието на врага тѣзи храбри войници не оказваха вече онова съпротивление, което тѣ бѣха оказвали въ толкова боеве на открито поле. Въ тоя критиченъ моментъ се почувствува тѣхното пълно изтощение и умора отъ войната. И най-добрата войска на свѣта не може да даде повече отъ онова, което притежава и затова дългъ бѣше на ония, които водѣха тази ненадмината по нейнитѣ мъжествени прояви войска да не ѝ поставятъ неизпълними задачи.

На следния день, 17 септемврий, опиянениятъ отъ своя успѣхъ противникъ достигна до новитѣ позиции на нашитѣ части по пѣтя за Градско. Къмъ мѣстото на пробива пристигаха на помощъ изпратени отъ разни страни уморени роти и дружини.

Нашитѣ нѣколко батареи не можеха да спратъ противника отдалечъ и той достигна лесно до пушеченъ изстрѣлъ. Отдѣлни наши групи се спущаха въ контръ-атака, но многочислениятъ противникъ обхождаше постоянно нашитѣ малобройни и изтощени войници и тѣ отстъпваха или се прѣскаха. Това бѣха вече последнитѣ конвулсии на една разбита армия. Така се откри едно свободно пространство отъ близо 15 км. между 2 и 3 дивизи, въ което пространство противникътъ свободно настѣпваше.

Положението тукъ, както и на цѣлия фронтъ не можеше вече да се поправи съ вкарване въ боя на отдѣлнитѣ полкове, които идваха на помощъ отъ разни страни и бѣха хвърляни въ атака по части. Тукъ мо-

жеше да помогне може би само една широко замислена военна операция. Въмсто да се води бой за всъка могила, разбититѣ части трѣбваше бързо да отстъпятъ назадъ, дето да бждатъ подкрепени отъ идващитѣ на помощ резерви, а 2-а и 11-та армии трѣбваше да атакуватъ на всъка цена. Но никой не взе отговорността или нѣмаше куража да заповѣда това.

БОЯТЪ ПРИ ДОИРАНЪ

Както е известно, съглашенското командване цѣлеше пълното разбиване на нашата армия и затова, заедно съ атаката на Добро-поле, въ неговия планъ бѣ-

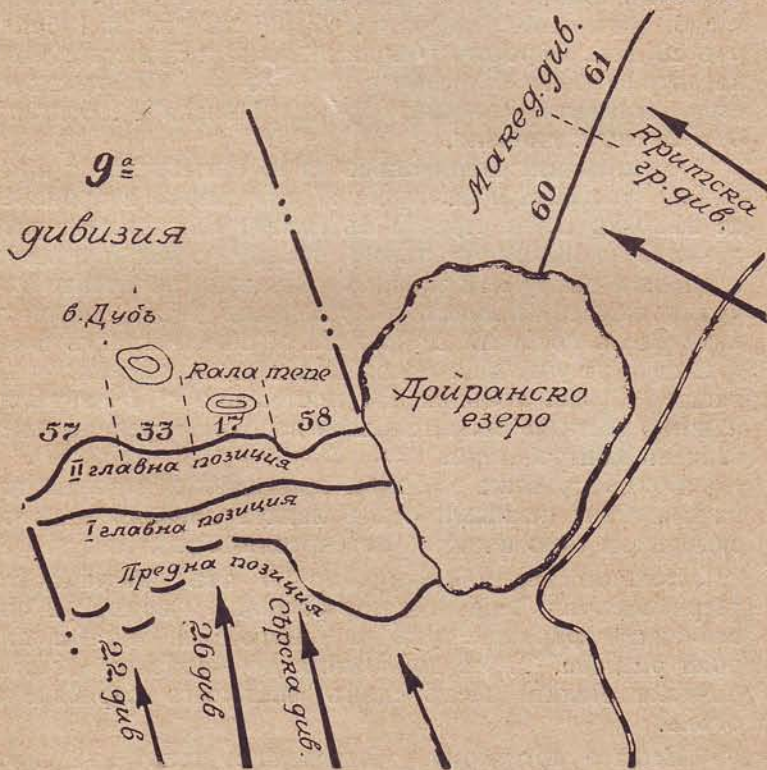

Схема № 10

ха предвидени и атака въ Битолско и атака срещу нашата 1-а армия въ долината на Вардара съ цѣль да задържатъ тия войски на мѣстата имъ.

Английската армия изпълни тази спомагателна задача въ долината на Вардара съ рѣдко себепожертвование.

Тукъ, отъ дветѣ страни на Дойранското езеро, бѣха разположени нашитѣ части, както е показано на плана № 10.

Нашитѣ войски тукъ бѣха отлично окопани и съ много бодъръ духъ. За това помагаше както по-умерения климатъ и близостта на желѣзницата, но така сѣщо и похвалната въ всѣко отношение дейность на висшето началство.

Тукъ срещу 9-а дивизия, западно отъ Дойранското езеро, англичанитѣ насочиха 27, 26, 22 див. и 1 бриг. отъ 28 див., Сърската грѣцка дивизия и Грѣцката тежка артилерийска бригада, а источно отъ Дойранското езеро атакуваха Критската грѣцка дивизия и 1 бригада отъ 28 англ. дивизия.

Артилерията откри огънь на 16 септемврий, а продължи стрелбата и на цѣлия 17 септемврий и произведе нѣколко пѣти стрелба съ газови снаряди. На разсъмване на 18, още въ тъмно, огънятъ стана ураганенъ и веднага пехотнитѣ вълни се втурнаха въ атака. Въпрѣки нашата бодрость и преграденъ огънь, англичанитѣ заеха предната Дойранска позиция, макаръ и съ грамадни загуби, а на нѣкои мѣста тѣ проникнаха и въ нашата Главна позиция. Но постепенно се развидѣли, нашитѣ части се ориентираха и започватъ редица ожесточени контръ-атаки.

Боятъ съ ножъ и бомби продължи 2 часа, англичанитѣ бѣха изтикани отъ Главната позиция и тѣ се задържаха само на частъ отъ предната позиция.

Неприятелската атака источно отъ Дойранското езеро завърши още по-катастрофално. Гърцитѣ и англичанитѣ трѣбваше тукъ да минатъ една открита широка равнина. Тѣ се доближиха до желѣзния пѣтъ и почнаха атаката следъ единъ внезапенъ барабаненъ огънь.

Нашата артилерия обстрелваше пехотнитѣ имъ части, тревата — суха и висока — се запали, пожарътъ задушаваше войницитѣ и изгаряше раненитѣ. Предъ нашитѣ окопи, врагътъ бѣ посрѣщнатъ съ картечници и бомби, той не удържа и удари на бѣгъ. На смръкване, само нищожни остатъци отъ противниковитѣ части се прибраха задъ ж. пѣтъ.

Въпрѣки този неуспѣхъ, генералъ Франше Д'Епре настоява за продължаване на атаката, за да се завладѣе Дойранската позиция.

Въ 2 часа срещу 19 септ., неприятелскиятъ артилерийски огънь става барабаненъ и противникътъ произвежда 9 газова нападения. Огненъ ваякъ предпоставува атакуващитѣ гъсти пехотни маси. Тѣ успѣха да навлѣзатъ въ части отъ първата главна позиция на 33 и 17 полкове и се насочиха къмъ втората главна позиция. Но тукъ вече подръжките пристигатъ на помощъ и се започва кървава борба. Съ ножъ и бомби англичанитѣ и гърцитѣ сж просто унищожени. Повече отъ 10.000 трупа останаха въ вътрешността на нашата позиция.

Омаломощениятъ противникъ се оттегли на изходнитѣ си позиции въ страшенъ безпорядкъ. Още едно усилие отъ наша страна и противникътъ би избѣгалъ тѣй, както въ това време и ние бѣгахме отъ него отъ Добро-поле. Но изтощението ни, а може би и впечатлението отъ поражението ни на Добро-поле, попрѣчиха да не можемъ да повърнемъ цѣлата война въ наша полза.

НАШЕТО ПОРАЖЕНИЕ

Истинското наше поражение започва отъ момента, когато нашитѣ обезволени водачи признаха сами себе си победени. Въ действителностъ на 18 и 19 септемврий ние не бѣхме още победени; напротивъ, противникътъ се намираше въ много по-трудно и опасно положение отъ нашето. Той бѣ нахлулъ съ ядрото на своитѣ сили въ една планинска мѣстность и бѣ нанесалъ поражение на нѣколко наши полка, тогава когато ние бѣхме унищожили цѣла негова армия англичани. На двата фланга, две наши армии: около Битоля и около Сересъ, съставени отъ най-здравитѣ духомъ и най-храбритѣ наши дивизии, чакаха само заповѣди... Кой български войникъ и офицеръ не би се отзовалъ на зова на своитѣ водачи да се помогне на унищожаванитѣ свои другари? За жалостъ, едно чувство на униние завладѣва душитъ на нашитѣ водачи и нито една свѣтла мисль, нито единъ героиченъ поривъ не проблѣсва въ тѣхнитѣ дѣла.

На 18 септ. на фронта на Добро-поле неприятельтъ

достигна линията отъ моста при Расимъ-бей (на рѣка Черна) до височинитѣ северно отъ Мржечко. Той напредна на единъ фронтъ широкъ около 50 клм. и дълбокъ около 25 клм. И едва сега на нашата Главна квартира стана ясно, че противникътъ се стреми да разбие цѣлата ни армия. Чакъ сега Главната квартира разбра грѣшката си отъ изпращането на резервитѣ въ най-преднитѣ линии и по части, дето тѣ биваха завладѣвани отъ общата деморализация и паника. Да се прашатъ нови резерви тукъ, като се отнематъ отъ останалия фронтъ — бѣ невъзможно. Да се разчита, че германцитѣ ще изпратятъ исканитѣ въ подкрепа 6 дивизии — бѣ абсурдъ. Като, че ли за ирония на нашето искание да ни изпратятъ 6 дивизии, германцитѣ отговориха, че е разпоредено да се изпрати една бригада отъ Севастополъ, че нѣма защо да се боимъ отъ отстъпване дори до старата наша граница, защото „успѣхътъ на Балканитѣ ще дойде отъ успѣха на Западния фронтъ“ . . .

На 19 септ. пом. главнокомандующия генералъ Тодоровъ пристигна въ Прилѣпъ, гдето се среща съ ком. групата армии генералъ Ф. Шолцъ, за да обмислятъ заедно мѣрkitѣ за спасяване на положението, но за жалость тѣ не взематъ никакво конкретно и смѣло решение. Тукъ се говори за настѣпленieto на 1-а армия срещу разбититѣ англичани, но се отхвърля като неизпълнимо поради изтощението отъ ожесточения бой, 11-а армия не могла да настѣпи, защото етаката не била подготвена, а за II- армия не става и дума . . ., а въ това сѣщото време тѣзи две армии можеха съ единъ успѣшенъ ударъ да измѣнятъ съвършено положението.

До каква степенъ Франше Д'Епре се е боялъ отъ насъ и по специално отъ нашето настѣпление отъ Сѣресъ, показва фактътъ, че когато до него достига слухътъ, че германски войски отъ Ромъния и Кримъ се съсредоточаватъ въ долината на р. Струма той бързо сема 122 дивизия отъ Добро поле и я изпраща за Струмския фронтъ. При преговоритѣ въ Солунъ за обезоръжаването и предаването на нашитѣ дивизии западно отъ Скопие между генералъ Д'Епре и нашиятъ воененъ делегатъ генералъ Луковъ е размѣненъ следния исторически разговоръ: генералъ Луковъ се

съгласилъ лесно съ французкото искане за обезоръжаване, защото тѣзи наши дивизии били вече „стратегически откъснати“. Генералъ Д'Епре, който е ималъ по друго войнишко сърдце отколкото нашия делегатъ, му казва тогава:

— Макаръ стратегически откъснати, ако тѣ иматъ огънь въ сърдцето си, тѣ знаятъ какво могатъ да направятъ . . .

Можемъ да си представимъ, прочее, какъвъ би билъ ефектътъ отъ едно действително наше нападение отъ двата наши фланга срещу дързкия противникъ.

На 20 септемврий сърбитѣ достигнаха височинитѣ южно отъ Кавадарци и западнитѣ склонове на Марианска планина и се надвесиха надъ пѣтищата въ тила на нашата 1-а армия. Това бѣше вече последниятъ моментъ за вземане на едно героично решение, но нѣмаше кой да го вземе . . . Пом. главноком. отиде пакъ на фронта между отстъпващитѣ войници, а Щабътъ на Действащата армия продължаваше да чака помощъ отъ съюзницитѣ, Царьтъ се бѣше скрилъ при генералъ Шолцъ въ Скопие, а правителството чакаше само разбиването на армията за да поиска примирие . . .

На 22 септ. авангардитѣ на сърбитѣ достигнаха Кривололакъ а на 23 тѣ минаха Вардара.

Въ това време германското командуване въ Скопие, неспособно да прецени истинското военно положение, вмѣсто да заповѣда бързо оттегляне на 11-а армия — заповѣда да се отбранява всѣка педя земя отъ тази армия и това стана причина за нейното забавяне и падането въ пленъ на три непобедими български дивизии (1, 6 и сборната).

За това действие, лишено отъ всѣкакъвъ здравъ смисълъ, германцитѣ се оправдаватъ съ това, че Царь Фердинандъ изказалъ желание да се задържатъ по възможностъ по дълго Охридъ и Струга, защото падането имъ щѣло да съкруши окончателно духа на армията . . .

Царьтъ отиде въ Скопие при Щаба на германското командване на 19 септ., а на 23 септ. се завърна въ София. Очевидно той е искалъ отъ Скопие да следи по-добре развитието на събитията на фронта и да избѣгне влиянието на правителството, но присѣтствието му тукъ не упражни никакво ползотворно влияние.

върху бързо развиващитѣ се събития въ Македония. Царьтъ не вѣрваше отдавна въ нашия успѣхъ и не направи нито единъ смѣлъ жестъ въ този сѣдбоносенъ моментъ. Той искаше само да остане до край вѣренъ на съюзницитѣ. А противника въ това време продължаваше да настѣпва и на 25 септемврий той достигна линията Битоля, Прилѣпъ, Велесъ, Чепели, Бѣласица.

Забелѣзалъ забавянето на нашитѣ дивизии (1, 6 и сборната) западно отъ Битоля, противникътъ се постара да пресѣче пътя на отстъплението имъ. Чакъ тогава германското командуване разбра грѣшката си и заповѣда на нашитѣ дивизии да се оттеглятъ по-скоро, но една неприятелска конна бригада бѣ насочена съ усиленъ маршъ отъ Прилѣпъ презъ планинитѣ направо за Скопие, гдето пристигна и заема града на 29 септемврий.

Сѣщата вечеръ преднитѣ колони отъ 11-а армия пристигнаха предъ Скопие готови да прегазятъ неприятелската конна бригада, но тукъ ги завари примирието, подписано сѣщия день въ Солунъ въ 10 ч. и 50 м. следъ пладне, споредъ което тѣ трѣбваше да сложатъ оръжието безъ дори да участвуватъ въ последната борба.

Едва тогава въ сев. Сърбия започнаха да се стоварватъ германски части изпратени въ подкрепление, но тѣ пристигнаха тогасъ, когато нашата участъ бѣ окончателно решена.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Паралелно съ изложението на събитията, азъ посочихъ и нѣкои отъ причинитѣ, които ни доведоха до нашия воененъ и националенъ погромъ въ 1918 г. и които поставиха преграда за реализирането на нашитѣ национални въжделения. Въ момента, когато ние се намирахме на прага за постигането на тия въжделения; нѣщо повече — когато тѣ бѣха вече действителностъ, съвършено неочаквано, пропадна постигнатото до тогава съ страшни кървави усилия и нашата страна се намѣри предъ прага на пропастьта.

Поколението, което носи историческата отговорностъ за този трагиченъ край на една цѣла епоха въ живота на народа ни, дължи и отговоръ на въпроса: защо се случи това? И грѣхътъ му предъ иднитѣ по-

коления ще бѣде двойно по-голѣмъ, ако то не лютърси и разкрие истинскитѣ причини на тоя кървавъ урокъ.

Тия причини сѣ многобройни. Тѣ сѣ военни: стратегически и тактически, тѣ сѣ и политически, и морални. Въ едно кратко изложение като предлаганото, при това предназначено главно за неспециалисти, азъ нѣма да се спирамъ на всички тия причини. Ще се задоволя, обаче, да разгледамъ малко по-подробно ония морални причини, които споредъ моето дълбоко убеждение, съставляватъ зародиша на всички наши несполуки и които и до днесъ още тежатъ на нашата действителность.

Голѣмитѣ исторически събития въ живота на единъ народъ не могатъ да бѣдатъ обяснени само съ преходнитѣ факти на деня, въ който тѣ се случватъ. Напротивъ, тѣ иматъ дълбока връзка въ миналото. Поради тази причина онова, което се случи на Доброполе, е логическа последица отъ цѣла верига отъ факти, които предшествуватъ това последно събитие.

На всѣки безпристрастенъ читателъ е ясно, че нашитѣ войници на Доброполе извършиха максималното отъ онова, което тѣ бѣха въ състояние да извършатъ като хора. Азъ съмъ дълбоко убеденъ, че никои войници въ свѣта, поставени на тѣхно мѣсто, не биха могли да изтърпятъ повече морални и физически страдания отъ тѣхъ и най-после, да намѣрятъ още сили да се жертвуватъ за родината си, тъй както направиха това нашитѣ войници. Да се твърди обратното и да се иска повече отъ тѣхъ, е не само непознаване на законитѣ на войната, то е и корава жестокость.

Нашитѣ войници на Доброполе се биха сжщо така доблестно, както и ония при Бунарѣ-Хисарѣ, Одринѣ, Тутраканѣ и Дойранѣ. Това бѣха сжщитѣ хора, все сжщитѣ герои. И тѣхниятъ единственъ грѣхъ е, че на тѣхъ се падна да изпиятъ горчивата чаша до дѣно.

Историческата сждба на единъ народъ се направлява, обаче, не отъ онѣзи негови синове, скромни ратници, които безмълвно умираатъ по чукитѣ на Балкана, а отъ онази часть, която въплощава ума, волята, морала и енергията на тоя народъ. Това е неговата интеллигенция, това сѣ неговитѣ водители. Следъ изминатитѣ 17 години отъ тѣжната Доброполска дата, ние можемъ вече съ по-голѣма смѣлость да си зададемъ

въпроса: дали тя ръководители, дали ръководящата интелигенция от онова време, оная, която бѣ призвана тогава да разреши историческия задачи на нацията, се указа на нуждната висота? Нека казваме истината, колкото и да бѣде горчива. За бѣдещето ни като народъ, това е за предпочитане, отколкото да повтаряме една приятна лъжа, която стоварва вината върху другитѣ. Нека потърсимъ историческата отговорностъ преди всичко въ себе си, ония, които имаме амбицията да направляваме съдбата на своя народъ, защото единъ народъ не може да се възроди, докато не се възроди неговата интелигенция.

За нашето кратко съществуване като свободенъ народъ, ние, безпорно, направихме голѣмъ прогресъ въ областта на знанието. Ние създадохме една завидна материална и духовна култура въ всички области, нашиятъ умъ бѣ обогатенъ съ обширни знания, ние имаме музиканти, учени, лѣкари съ известностъ и въ чужбина, но съ право можемъ да си зададемъ въпроса, успѣха ли за това време духовнитѣ водители на народа ни, въ тѣхното болшинство, да се оформятъ като цѣлостни личности, не само съ просвѣтенъ умъ, но и съ воля дейна, готова за подвизи и жертви за общото дѣло — качества, които характеризиратъ истинския вождь? И отговаряме. Ако ли нашиятъ прогресъ въ областта на образованието е споренъ и всеобщъ, ние не можемъ да твърдимъ за сѣщия прогресъ въ областта на волята и морала. А за да победимъ въ живота, както и на война, е нужно не само умъ, но и нѣщо повече.

Въ миналото, което завърши съ националнитѣ ни катастрофи, ние бѣхме забравили за този отдѣлъ отъ възпитанието и затова една страшна празнина зѣбеше въ духа на просвѣтения българинъ.

Нека направимъ единъ краткъ анализъ на участието на нашата интелигенция въ разигралитѣ се събития.

Голѣмитѣ събития въ 1914 г. завариха нашата интелигенция въ идейна безпѣтица, която бушуваше въ съзнанието ѝ. Тя бѣ и за и противъ войната, и за Германия и противъ нея, и за Русия и противъ Русия, и дори за Македония и противъ Македония. Нашата интелигенция нѣмаше едно здраво държавно гледище по

голѣмитѣ национални въпроси, а отъ тукъ и този хаосъ въ умоветѣ и волитѣ.

Вѣрно е, че голѣма частъ отъ тази интелигенция посрещна войната въ 1915 г. безъ възторгъ, поради избрания отъ рѣководителитѣ на нашата външна политика пѣтъ. Но сѣщо така е вѣрно, отъ друга страна, че въ тоя сѣдбоносенъ моментъ за нашата страна, оная частъ отъ сѣщата тая интелигенция, която трѣбваше да осуети погрѣшната, споредъ нея, политика, не бѣше на поста си. Въ много случаи тя смѣташе, че изпълнява добре своя общественъ дългъ, щомъ като бѣдатъ написани една-две статии въ партийния вестникъ, и то неувѣрено, страхливо, колебливо. Ако тази интелигенция бѣ увѣрена въ злощастieto, което виси надъ България, ако тя виждаше давящето се тѣло на България, защо тя се не хвърли смѣло и героично въ стихията на водата, за да я спаси? Очевидно, защото сама тя не знаеше кой пѣтъ да залови или, още по-вѣрно, защото не искаше да рискува кожата си. Затова нито единъ отъ нашитѣ политически водачи отъ онова време не стана жертва на идеитѣ си. Самъ министъръ Костурковъ, гризенъ отъ съвѣстята си, признава предъ анкетната комисия: „Нѣмаше куражъ у никого да спаси страната“. Освенъ покойниятъ Стамболийски, чиято постѣпка, впрочемъ, отрича г. Малиновъ, азъ не зная другъ жестъ отъ страна на голѣмитѣ и малки народни водачи, който да свидетелствува за едно високо издигнато гражданско съзнание и доблестъ. Нѣщо повече — изборитѣ въ 1914 г., 29 мартъ, когато ставаше провѣрка на народната воля, минаха при едно сравнително спокойствие; интелигенцията мируваше. Изборитѣ дадоха на правителството съмнително болшинство. Народната воля бѣ фалшифицирана, но опозиционнитѣ водачи бѣха сравнително равнодушни и пасивни. Очевидно, нѣкакъвъ страхъ и колебание изпълваше душитѣ имъ. Въмѣсто откритата борба, една група предпочете единъ по-безопасенъ, главно, по-доходенъ пѣтъ за борба. Така се стигна до известната Деклозиерова афера — подла и предателска.

Когато войната започна и българскиятъ народъ отиде на фронта и следъ като бѣ изживѣнъ възторга отъ първитѣ военни успѣхи, постепенно по-хитриятъ и образованъ българинъ започна да изоставя фронта по

всички възможни пътища и да си търси място въ тила. Интересът към съдбата на ония, които се биеха на фронта, постепенно намаляваше. Това безгрижие се проявяваше, за жалост, и отъ най-виднитѣ ръководни фактори. Като изключимъ нашия доблестенъ войникъ — Престолонаследникъ, министритѣ и дори държавниятъ глава не посетиха нито веднажъ истинския фронтъ, тамъ гдето вилнѣха смъртта и страданията. Тилътъ и служащитѣ въ него станаха привилегирани и за тѣхъ дори нѣмаше строгоститѣ на законитѣ, които висѣха надъ главата на фронтотака. За жалост, нашето отношение къмъ ония, които жертвуваха живота и здравето си за общото народно дѣло не е много промѣнено у насъ и до день днешенъ. Докато въ Франция, напримѣръ, доблестното държание на фронта, се оказествява като най-голяма обществена заслуга, ние почти не ценимъ тази жертва и издигаме на най-високитѣ обществени мѣста лица, които открито сж отбѣгвали изпълнението на този най-святъ отечественъ дългъ. Още въ древния Римъ е имало специални списъци, въ които сж вписвани ония, които не сж изпълнили дълга си на фронта по достоенъ начинъ, а ние, двадесетъ столѣтия следъ това, се отнасяме едва ли не покровителствено къмъ ония, които никога не сж се досѣщали за съществуването на такъвъ дългъ, а сме напълно безгрижни къмъ ония, които не знаеха граница въ изпълнението на тоя дългъ.

Особено ярко се изрази моралната нездравина и колебливостъ на нашата интелигенция, тогазъ когато настѣпиха днитѣ на изпитание, когато неприятелската пропаганда стана по-активна, а пъкъ на фронта започна да се чувствува ясно умората отъ войната. Въмѣсто да образува грѣбнака на съпротивата срещу разлагачето действие на тия две сили, волитѣ на голѣмитѣ и малки водители не издържаха и мнозина по жертвуваха честта си, но да запазятъ своитѣ малки личности. Сжщо така тогава и прочутитѣ Уйлсонови точки намѣриха подготовена почвата въ душитѣ на нашата интелигенция, а отъ тукъ и на цѣлъ народъ и ги подровиха окончателно.

Когато най-после, по силата на собственитѣ ни грѣхове, ние бѣхме бити, ние — водителитѣ — потърсихме отговорността за нашето поражение навсѣкжде

другаде, освенъ у самитѣ себе си. Ние обвинявахме нашитѣ врагове въ алчностъ, обвинихме и нашитѣ съюзници и най-невиннитѣ — бойцитѣ на фронта, но не потърсихме отговорността въ самитѣ себе си. Тогава водачитѣ на народа, съ бръснати и небръснати бради, напуснаха страната и оставиха народнитѣ маси на тѣхния халъ.

Чувството на дългъ и отговорностъ бѣ угаснало най-напредъ въ сърдцата на тия водители. Колко високо стоятъ по-малко образованитѣ, но велики по духъ водители отъ епохата на Възраждането! Героятъ на Брациговското въстание В. Петлешковъ, следъ погрома, когато го съветвали да бѣга, отговаря: „Вие ме карате да бѣгамъ отъ този народъ, когото азъ вкарахъ въ огъня! Не, азъ ще стоя тукъ, за да умра заедно съ него!“

Народниятъ поетъ, който бѣ прозрѣлъ най-дълбоко българската действителностъ, изпълненъ съ възторгъ отъ неоченимитѣ скрити сили на своя народъ, но същевременно и покрусенъ отъ недостатъцитѣ на неговитѣ водители отъ новото време, изрече най-вѣрната и най-тежката присѣда за причината на нашитѣ погроми:

— Прости, не бѣхме ний за тебъ достойни

Съ нашитѣ малки умове, дѣла! . . .

Но дълбока, стихийна сила бушува въ душата на нашия народъ, и ето 17 години отъ тогава, съ страшни родилни трѣпки, той се стреми къмъ по-щастливи дни. Въ тая вътрешна, необятна сила на тоя народъ е залогътъ за бъдещето му. Въ стремежътъ му къмъ утрешното по-добро, той ни заповѣдва да познаемъ и съвършенствуваме себе си, да търсимъ и създаваме истински личности, да издигаме водители, готови въ всѣки моментъ да изгорятъ въ свещена служба на нацията.

Днешната наша криза е криза на водителството.

Ето голѣмиятъ урокъ на Добро-поле!

ГЛАВНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. По-главнитѣ статии, печатани въ военния периодически печатъ;
2. Протоколитѣ на държавния сждъ на Радославовия кабинетъ;
3. Парламентарната анкета на кабинета Малиновъ — Костурковъ;
4. Бойнитѣ реляции и дневници на войсковитѣ части;
5. Добро-поле отъ генералъ Ив. Русевъ;
6. Разпитъ на участници въ събитията;
7. Истор. прегледъ на Общоевропейската война и участието на България въ нея отъ ген. майоръ А. Христовъ;
8. Лични спомени.

Корицата е отъ художника капитанъ Л. Йордановъ